

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Τμήμα Φιλολογίας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»

Όψεις της ιστορίας της Ηπείρου κατά τον 13^ο αιώνα:
Η Θεοδώρα Πετραλείφα, βασίλισσα της Άρτας (1231-1268) και η εποχή της

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της
Θεοφιλάκου Μαρίας-Ελένης
Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών, 2001

Επιβλέπων: Βαχαβιώλος Δημήτριος, Διδάκτωρ Ιστορίας

Συνεπιβλέπουσες Καθηγήτριες:

Καπετανάκη Σοφία, Μ. Επίκουρος Καθηγήτρια Τμήματος Φιλολογίας,
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Γρηγοροπούλου Μαρίνα, Επίκουρος Καθηγήτρια Τμήματος Φιλολογίας,
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Μυστράς, 2020

Προλογικό σημείωμα

Η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο να καταγράψει τη ζωή, τη δράση και την προσωπικότητα της Θεοδώρας Πετραλείφα, βασίλισσας του Δεσποτάτου της Ηπείρου, η οποία αναδεικνύεται σε μία ξεχωριστή και μεγάλη μορφή της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Παράλληλα προσεγγίζει μια σημαντική περίοδο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας που αρχίζει με την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 και τον διαμελισμό της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους της Δ΄ σταυροφορίας και εκτείνεται ως το θάνατο του Μιχαήλ Β΄ Κομνηνού, Δεσπότη της Ηπείρου το 1268.

Η ζωή της παρουσιάζει στοιχεία μυθιστορηματικά. Η πορεία της στο ιστορικό γίνεσθαι είναι η ιστορία μιας γυναίκας που αν και ζει δίπλα σε έναν ισχυρό άνδρα, αναλαμβάνει διπλωματικές πρωτοβουλίες και συμμετέχει ενεργά στην πολιτική κονίστρα.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον κύριο Δημήτριο Βαχαβιώλο, Διδάκτωρ Βυζαντινής Ιστορίας για την ανάθεση αυτής της εργασίας, για τη βοήθεια και την υπομονή που με περιέβαλλε, καθώς και για την πολύτιμη καθοδήγησή του, τόσο στη σύνθεση της εργασίας, όσο και κατά τη διάρκεια των σπουδών μου σε μεταπτυχιακό επίπεδο.

Θερμές ευχαριστίες θα ήθελα επίσης να απευθύνω και από τη θέση αυτή στα άλλα δύο μέλη της εξεταστικής επιτροπής, την κυρία Καπετανάκη Σοφία, Μόνιμη Επίκουρο Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και την κυρία Γρηγοροπούλου Μαρίνα, Επίκουρο Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Ευχαριστώ ακόμη, τον Μουσικοφιλολογικό σύλλογο Άρτης «Σκουφάς» και ιδιαιτέρως την κυρία Μάνου Γεωργία, υπεύθυνη βιβλιοθήκης, για την πολύτιμη βοήθεια που μου προσέφερε.

Στο πλαίσιο της εκπόνησης της παρούσας εργασίας εργάστηκα κυρίως στις βιβλιοθήκες του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην Καλαμάτα, του Ινστιτούτου Βυζαντινών Σπουδών στον Μυστρά, στη βιβλιοθήκη του Δήμου Σπάρτης και στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή τους υπεύθυνους των σπουδαστηρίων και βιβλιοθηκών για τη διευκόλυνση που μου παρείχαν.

Ιδιαίτερη ευχαριστία στη φίλη μου, κυρία Φωτεινή Παναγοπούλου, καθηγήτρια Αγγλικής Φιλολογίας, για τις μεταφράσεις των ξενόγλωσσων άρθρων και βιβλίων.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη στον σύζυγό μου Χαράλαμπο Πουλόπουλο, στην κόρη μου Ξένια και στους γονείς μου Γεώργιο και Βασιλική Θεοφιλάκου που με στήριξαν από την πρώτη στιγμή που ξεκίνησα αυτήν την προσπάθεια. Σε όλους αυτούς οφείλω πολλά και τους είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων για την κατανόηση και την αγάπη τους.

Σπάρτη, 2020

...Κι αυτό ακόμη το σκαλί το πρώτο
πολύ από τον κοινό τον κόσμο απέχει.
Εις το σκαλί για να πατήσεις τούτο
πρέπει με το δικαίωμά σου νάσαι
πολίτης εις των ιδεών την πόλι.
Και δύσκολο στην πόλι εκείνην είναι
και σπάνιο να σε πολιτογραφήσουν.
Στην αγορά της βρίσκεις Νομοθέτας
που δεν γελά κανένας τυχοδιώκτης.
Εδώ που έφθασες, λίγο δεν είναι·
τόσο που έκαμες, μεγάλη δόξα».

Κωνσταντίνος ΙΙ. Καβάφης

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή	7
Ιστορικό περίγραμμα των αρχών του Δεσποτάτου της Ηπείρου μέχρι την εποχή του Μιχαήλ Β΄ Κομνηνού-Δούκα και της Αγίας Θεοδώρας	11
Ο βιογράφος της Οσίας Θεοδώρας.....	24
<i>Κεφάλαιο Α΄</i>	
<i>Βίος της οσίας Θεοδώρας</i>	
I. Η καταγωγή της – Η οικογένεια των Πετραλείφων.....	26
II. Ο τόπος γέννησης της Αγίας	29
III. Τα πρώτα χρόνια	31
IV. Ο γάμος της – Η πρώτη περίοδος της συζυγικής της ζωής	32
V. Τα δύσκολα χρόνια της συζυγικής της ζωής	34
VI. Η δικαίωση.....	36
VII. Τα τέκνα του Μιχαήλ Β΄ ΚομνηνοΔούκα και της Αγίας Θεοδώρας.....	38
VIII. Ο ασκητικός της βίος	44
IX. Η κοινωνική πολιτική της βασίλισσας Θεοδώρας	46
X. Η οσία κοίμηση της.....	49
<i>Κεφάλαιο Β΄</i>	
I. Η βυζαντινή διπλωματία.....	50
II. Οι διπλωματικές δραστηριότητες της οσίας Θεοδώρας.....	52
<i>Κεφάλαιο Γ΄</i>	
<i>Η βασίλισσα Θεοδώρα ως οσία Θεοδώρα</i>	
I. Η αγιοκατάταξή της	56
II. Ο ναός της.....	58
III. Η εικονογραφία της Αγίας Θεοδώρας	65
IV. Η υμνογραφία για την Αγία Θεοδώρα	68
V. Η ανακομιδή των ιερών λειψάνων της Αγίας Θεοδώρας.....	71
VI. Η λιτανεία και η εορτή της Αγίας Θεοδώρας	72
Συμπεράσματα.....	73
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	75
Βιβλιογραφία	89

Εισαγωγή

Μέσω αυτής της μελέτης επιχειρείται η σκιαγράφηση μιας χαρισματικής γυναικείας μορφής που έδρασε στην Άρτα κατά τον 13^ο αιώνα, της Θεοδώρας Πετραλείφα, συζύγου του δεσπότη Μιχαήλ Β΄ Κομνηνού Δούκα.

Ο 13^{ος} αιώνας σηματοδοτεί για τη πόλη της Άρτας και το κράτος της Ηπείρου την αρχή μιας ανοδικής πορείας και σταθερής παρουσίας σε μια χρονική περίοδο που η Βυζαντινή αίγλη και κυριαρχία άγγιζε τη δύση της. Ο ιδρυτής του, ο Μιχαήλ Δούκας, εξέχον μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας και με εμπειρία ως διοικητής επαρχιών στα χρόνια που προηγήθηκαν της Άλωσης δημιούργησε ένα κράτος που αποτέλεσε αρχικά εστία αντίστασης στην λατινική κατάκτηση και εξελίχθηκε σε παράγοντα διεκδίκησης της «ρωμαϊκής αυτοκρατορικής ιδέας» και της ανάκτησης της «Βασιλεύουσας»¹. Τον ίδιο ακριβώς ρόλο έπαιξε και το κράτος της Νίκαιας στην Μικρά Ασία, με συνέπεια τη διαρκή σύγκρουση των δύο κρατών, εφόσον καθένα θεωρούσε τον εαυτό του φορέα της Βυζαντινής πολιτικής κι εκκλησιαστικής παράδοσης².

Η πρωτεύουσα του Δεσποτάτου, η Άρτα, γνωρίζει τον 13^ο αιώνα πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πνευματική αναβάθμιση. Αποτελεί πόλο έλξης σημαντικών προσώπων, πολιτικών και εκκλησιαστικών, και γίνεται τόπος αναφοράς των ηγεμόνων και των οικογενειών τους³. Σ' αυτόν τον τόπο προβάλλεται συνολικά η δεσποτική οικογένεια, καθώς δεσπότης και δέσποινα συνυπάρχουν και κατέχουν κυριαρχικό ρόλο. Η βυζαντινή γυναίκα στην Ήπειρο, παρά το γεγονός ότι διατηρεί τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν τη γυναικεία προσωπικότητα, το σεβασμό, την κόσμια εμφάνιση, την ταπεινή συμπεριφορά, την υπακοή στους γονείς, τη βραχυλογία, πολλές φορές ξεφεύγει από το αυστηρά περιορισμένο περιβάλλον της και συμμετέχει ενεργά στα πολιτικά δρώμενα⁴.

Μια τέτοια φυσιογνωμία ήταν και η Θεοδώρα Πετραλείφα. Το Δεσποτάτο κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του από τον Μιχαήλ Β΄ βρίσκεται σε μία συνεχή αντιπαλότητα με την αυτοκρατορία της Νίκαιας. Την διαμάχη αυτή θα προσπαθήσει πολλές φορές να κατευνάσει η Θεοδώρα με τις διπλωματικές της πρωτοβουλίες. Σε κρίσιμα σημεία ρήξης Ηπείρου – Νίκαιας η Θεοδώρα αποσόβησε τον κίνδυνο

¹ Averoff (1987) 128.

² Περάνθης (1987) 112-127.

³ Βρανούσης (1990) 1362-1378.

⁴ Σύγγελου (1996-97) 123-131.

καταστροφής του φιλόδοξου συζύγου της, υποστηρίζοντας την πολιτική που απέρριπτε τον διχασμό των Ελλήνων και επιδίωκε την ειρήνη μεταξύ των ορθοδόξων⁵. Η καρτερικότητά της, η ταπεινοφροσύνη της, η φιλανθρωπία της και η αφιέρωσή της στο Θεό είναι εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα την εντάξουν στη χορεία των Αγίων της Ορθοδόξου Εκκλησίας⁶.

Η εργασία ξεκινά δίνοντας το ιστορικό πλαίσιο των αρχών του Δεσποτάτου της Ηπείρου μέχρι και την εποχή του Μιχαήλ Β΄ Κομνηνού Δούκα και της συζύγου του Θεοδώρας. Η παράθεση των ιστορικών αυτών γεγονότων συνεισφέρει στην αποκάλυψη των κινήτρων και των ενεργειών της βασίλισσας Θεοδώρας αποκαλύπτοντας μια περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα της προσωπικότητάς της.

Στη συνέχεια γίνεται μια προσπάθεια να ταυτοποιηθεί ο βιογράφος της Αγίας, ο μοναχός Ιώβ, μέσα από ιστορικές πηγές. Παρατίθενται οι διαφορετικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί και για το πότε έζησε και για το ίδιο το πρόσωπο του.

Στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφεται όλη η ζωή της Αγίας Θεοδώρας από την γέννηση της έως την οσία κοίμησή της. Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται και ιδιαίτερη αναφορά στην καταγωγή της οικογένειας των Πετραλείφων, καθώς και στον τόπο γέννησής της οσίας, για τον οποίο έχουν διατυπωθεί αντικρουόμενες απόψεις. Δεν θα μπορούσε να λείπει η μνεία στα παιδιά της, αφού συνεργάζεται μαζί τους για την επίτευξη των ειρηνοποιών σχεδίων της. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τις κοινωνικές της δραστηριότητες που συνδέονται άρρηκτα με το χριστιανικό ήθος και γι' αυτό είναι πρώτιστα φιλανθρωπικές. Βασικό μέλημα της ήταν τα έργα αγάπης, η προσφορά στους συνανθρώπους και στην Εκκλησία με την ίδρυση μοναστηριών για τα οποία γίνεται μια σύντομη περιγραφή.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι διπλωματικές της δραστηριότητες, όλες οι ενέργειες της για την ειρηνική συμβίωση των δύο κρατών, του Δεσποτάτου της Ηπείρου και της αυτοκρατορίας της Νίκαιας.

Το τρίτο κεφάλαιο ασχολείται με το πρόσωπο της Θεοδώρας ως Αγίας. Γίνεται αναφορά στην αγιοκατάταξή της και περιγράφονται ο ναός και ο τάφος της. Γίνονται ακόμα μερικές αναφορές στην Ακολουθία της και πώς αυτή εμπνέεται από τις διάφορες πτυχές της ζωής της.

⁵ Averoff (1987) 259.

⁶ Τσουμάνης (1993) 268-278.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα όπου αποτυπώνεται ο ρόλος αυτής της γυναικείας μορφής, της σημαντικότερης ίσως που έδρασε στην Άρτα κατά τον 13^ο αιώνα.

Για τη συγγραφή της μελέτης χρησιμοποιήθηκαν βυζαντινές πηγές και κυρίως ο βίος της που συντάχθηκε από τον μοναχό Ιώβ Μελία προς τιμήν της⁷. Πρόκειται για ένα αγιολογικό κείμενο που, αν και έχει τα συνήθη μειονεκτήματα του είδους του, ανήκει σε μία κοντινή προς τα γεγονότα που περιγράφει εποχή (τέλη του 13^ο αιώνα) όπως απέδειξε ο Λ. Ι. Βρανούσης⁸. Σε άλλες δύο βυζαντινές πηγές θα ανακαλυφθούν στοιχεία για τη ζωή της Αγίας, στη «Χρονική συγγραφή»⁹ του Γεώργιου Ακροπολίτη και στη «Ρωμαϊκή Ιστορία»¹⁰ του Νικηφόρου Γρηγορά. Τέλος, θα αντλήσουμε πληροφορίες και από το «Χρονικό του Γαλαξειδίου» του ιερομόναχου Ευθυμίου που γράφτηκε στα 1703 και εκδόθηκε το 1865 από τον μεσαιωνοδίφη Κ. Σάθα, που το ανακάλυψε σε μια κρύπτη στα ερείπια της Βασιλικής Μονής του Σωτήρος¹¹.

Ο Mingarelli είναι ο πρώτος που παραθέτει αυτούσιο το χειρόγραφο με τον βίο της Αγίας Θεοδώρας στη συλλογή του: «Greaci codices manu scripti apud Nanios, Patricios Venetos, asservati», Bononiae anno MDCCLXXXIV (1784), σ. 137-141¹². Ο Α. Μουστοξύδης στο περιοδικό «Έλληνομνήμων», τεύχος 1, 1843, σ. 41-59 αναφέρει δύο βενετικές εκδόσεις και μια Αθηναϊκή. Η πρώτη έγινε στη Βενετία το 1772 με δαπάνη του Πάνου Σεκληστινού και η δεύτερη το 1812 με δαπάνη του Γ.Σ. Μόστρα από το Πέτα Άρτας. Η Αθηναϊκή έγινε το 1814 από το τυπογράφο τον Μ. Μαντζαράκη με έξοδα του Κ. Σακελαρόπουλου¹³. Επανεκδόσεις του βίου έχουμε επίσης από τον Α.Γ. Buchon, *Nouvelles recherches sur la principaute de Morée*, τομ. II, Paris 1845, σ. 401-406 και από τον Migne, *PG* 127, στ. 904-908¹⁴. (εικόνα 1)

Στην τέταρτη έκδοση το 1874, ο Μητροπολίτης Άρτης και Πρεβέζης Σεραφείμ ο Βυζάντιος προσθέτει νέα τροπάρια, τα οποία συνθέτει ο ίδιος. Ακολουθούν δύο επανεκδόσεις της παραπάνω έκδοσης, μία το 1928 και άλλη το 1938 με πρόλογο του Μητροπολίτη Άρτης Σπυρίδωνα Γκινάκα, στις οποίες προστίθεται ένα δεύτερο μέρος με κατατοπιστικά ιστορικά σημειώματα, και τα επίσημα έγγραφα του 1928 για την

⁷ Ιώβ (1864) 127, 904-908.

⁸ Βρανούσης (1962) 50-102.

⁹ Ακροπολίτης (1837) 65-185.

¹⁰ Γρηγοράς (1829) 73-81.

¹¹ Σάθας (1865) 199.

¹² Γιαννούλης (2001) 11-13.

¹³ Μουστοξύδης (1843) 42-59.

¹⁴ Γιαννούλης (2001) 11-13.

καθιέρωση της λιτάνευσης των λειψάνων της Αγίας. Της τελευταίας έκδοσης έγινε ανατύπωση το 1982 στην Άρτα¹⁵. Αξιόλογη έκδοση των ιερών Ακολουθιών της Αγίας με μερικές διορθώσεις έκανε ο Μητροπολίτης Κοζάνης Διονύσιος το 1965 παραθέτοντας τον βίο της Αγίας, όπως παραδίδεται στην Ελληνική Πατρολογία¹⁶.

Η τελευταία ολοκληρωμένη έκδοση του βίου της Αγίας, η οποία περιλαμβάνει αρκετά στοιχεία για την ιστορία και την τέχνη του ναού και του τάφου της Αγίας Θεοδώρας, καθώς και μερικά στοιχεία για την εικονογράφηση της, είναι αυτή του 1994 από τον θεολόγο και αρχαιολόγο Δ.Γ. Γιαννούλη¹⁷.

¹⁵ Γιαννούλης (2001) 11-13.

¹⁶ Γιαννούλης (2001) 11-13.

¹⁷ Γιαννούλης (2001) 11-13.

**Ιστορικό περίγραμμα των αρχών του Δεσποτάτου της Ηπείρου
μέχρι την εποχή του Μιχαήλ Β΄ Κομνηνού-Δούκα
και της Αγίας Θεοδώρας**

Η ιστορία της Ηπείρου ως ένα ανεξάρτητο κρατίδιο στη βορειοδυτική Ελλάδα άρχισε με την τέταρτη Σταυροφορία. Τον Απρίλιο του 1204 οι δυτικοί κατακτητές της Κωνσταντινούπολης προχώρησαν στο διαμερισμό των προηγούμενων εδαφών της αυτοκρατορίας μεταξύ τους¹⁸. Η Θράκη και το βορειοδυτικό άκρο της Μ. Ασίας δόθηκαν στον αυτοκράτορα Βαλδουίνο, η Πελοπόννησος έγινε το πριγκιπάτο του Μοριά, υπό την εξουσία του Γοδεφρείδου Β΄ Βιλλεαρδουίνου, ενώ η Κρήτη, η Εύβοια και ένας μεγάλος αριθμός νησιών έγιναν ενετικές επαρχίες¹⁹. Ο ηγέτης της Σταυροφορίας ο Βονιφάτιος Μομφερατικός ίδρυσε βασίλειο στη Μακεδονία και Θεσσαλία με τη Θεσσαλονίκη ως πρωτεύουσα του. Από εκεί θα οργανώσει τη λατινική εισβολή και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Μαζί του είχε και ένα μεγάλο αριθμό Ελλήνων ανάμεσα τους και τον Μιχαήλ Κομνηνό Δούκα, νόθο γιό του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Δούκα και εξάδελφο του έκπτωτου αυτοκράτορα Αλέξιου Γ΄ Αγγέλου και του Αυτοκράτορα Ισαάκ Β²⁰.

Οι μελέτες μέχρι και τον D.M. Nicol δέχονταν πως ο Μιχαήλ έφερε το επώνυμο του «Αγγέλου» πλάι σε αυτά του «Δούκα» και «Κομνηνού»²¹. Η νεώτερη όμως έρευνα απέδειξε ότι ο Μιχαήλ ποτέ δεν έκανε με επίσημο τρόπο χρήση του οικογενειακού ονόματος «Άγγελος»²². Υπήρχε όμως συγγένεια με την οικογένεια των Αγγέλων, καθώς ο πατέρας του Μιχαήλ, ο σεβαστοκράτορας Ιωάννης Δούκας, ήταν γιος του Κωνσταντίνου Αγγέλου και της Θεοδώρας Κομνηνής, μικρότερης κόρης του αυτοκράτορα Αλέξιου Κομνηνού²³. Εφόσον λοιπόν ο ιδρυτής του κράτους της Ηπείρου Μιχαήλ προτιμούσε τα επώνυμα «Κομνηνός» και «Δούκας» δεν πρέπει να κάνουμε λόγο για δυναστεία «Αγγέλων» στην Ήπειρο αλλά για δυναστεία «Δουκάδων» ή «Κομνηνοδουκάδων»²⁴.

¹⁸ Browning (1992) 259-260.

¹⁹ Γιαρένης (2008) 251.

²⁰ Nicol (1984²) 1.

²¹ Nicol (1984²) 4.

²² Stiernon (1959) 11· Polemis (1968) 87-94.

²³ Βαρζός (1984) 641.

²⁴ Λάμπας (2007) 57.

Λίγες πληροφορίες έχουμε για τη ζωή και τη σταδιοδρομία του Μιχαήλ Δούκα έως το 1204. Η ευγενική του καταγωγή του επέτρεψε να αναλάβει υψηλά αξιώματα και διοικητικές θέσεις στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας. Μάλιστα το 1190 αναφέρεται ως ένας από τους ομήρους που δόθηκαν από τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Ισαάκιο Β΄ στον Γερμανό αυτοκράτορα Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα κατά τη διάρκεια της Γ΄ Σταυροφορίας μετά την υπογραφή της ταπεινωτικής συνθήκης της Αδριανούπολης²⁵.

Η άλλη πληροφορία είναι πως ο Μιχαήλ διετέλεσε δούκας του θέματος Μυλάσσης και Μελανουδίου στη Μικρά Ασία, ανάμεσα στα έτη 1189 και 1195²⁶. Στο βίο της οσίας Θεοδώρας Άρτης παραδίδεται πως ο Μιχαήλ εστάλη στην Πελοπόννησο ως διοικητής από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄²⁷. Είναι πιθανόν να διετέλεσε διοικητής εκεί κάποια περίοδο από το 1195 έως το 1201, γιατί μετά την αποστασία του εναντίον του Αλέξιου Γ΄ θα ήταν λογικά αδύνατο να είχε τοποθετηθεί από τον ίδιο αυτοκράτορα σε μια τόσο σημαντική θέση²⁸. Πιθανότατα λίγο μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους ο Μιχαήλ εντάχθηκε στην ακολουθία του Βονιφάτιου Μομφερατικού²⁹. Ο Μιχαήλ, εξάλλου, συνδεόταν με ένα χαλαρό δεσμό συγγένειας με τον Βονιφάτιο, αφού η εξαδέλφη του Θεοδώρα Αγγελίνα είχε παντρευτεί τον αδερφό του Βονιφάτιου³⁰.

Ενώ βρισκόταν στο στρατόπεδο του Βονιφάτιου λαμβάνει μήνυμα από τον συγγενή του Σεναχερείμ, διοικητή του θέματος Νικοπόλεως, που τον καλούσε σε βοήθεια³¹. Ο Σεναχερείμ είχε φόβους ότι ετοιμαζόταν εις βάρος του κάποια συνωμοσία και πράγματι είχε δίκιο. Ο Μιχαήλ ξεκίνησε για την Ήπειρο, εγκαταλείποντας το στρατόπεδο του Βονιφάτιου, χωρίς την άδειά του, τη στιγμή μάλιστα που είχε ξεκινήσει εκστρατεία κατάκτησης της κεντρικής και νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους³². Ο Μιχαήλ όμως έφτασε αργά, ώστε να σώσει τον συγγενή του. Ο Σεναχερείμ είχε δολοφονηθεί και επικρατούσε αναρχία στην περιοχή. Ωστόσο ο Μιχαήλ ενήργησε δυναμικά και αστραπιαία. Κατέστειλε τη συνωμοσία και τιμώρησε παραδειγματικά τους συνωμότες – δολοφόνους με την ποινή του θανάτου.

²⁵ Ostrogorsky (1981) 77.

²⁶ Λάμπας (2007) 58.

²⁷ Ιώβ (1864) 127, 904.

²⁸ Λάμπας (2007) 59.

²⁹ Nicol (1984²) 1.

³⁰ Βαρζός (1984) 842-844.

³¹ Nicol (1984²) 1· Stiernon (1959) 122.

³² Nicol (1966) 99.

Έπειτα ανέλαβε ο ίδιος την εξουσία, αναπληρώνοντας με αυτόν τον τρόπο το κενό εξουσίας που άφησε ο φονευθείς Συναχερείμ. Επιπλέον, παντρεύτηκε τη χήρα ή τη κόρη του Συναχερείμ³³.

Από τη στιγμή που βυζαντινή κεντρική διοίκηση δεν υπήρχε ο Μιχαήλ είναι πιθανό ότι διοίκησε την περιοχή ως αυτόνομος κυβερνήτης. Αυτό υποδηλώνεται και από την προσπάθεια νομιμοποίησης της εξουσίας του μέσω του γάμου με τη χήρα ή την κόρη του Συναχερείμ. Έτσι η επαρχία αυτή μετεξελίχθηκε σε αυτόνομη κρατική οντότητα και ο Μιχαήλ Δούκας έγινε ο πρώτος ανεξάρτητος ηγεμόνας της Ηπείρου και ο ιδρυτής του κράτους που έμεινε γνωστό ως «Δεσποτάτο της Ηπείρου». Θεωρείται βέβαιο ότι και ο ίδιος ο Μιχαήλ δεν χρησιμοποιούσε τον επίσημο αυτοκρατορικό τίτλο του «δεσπότη» αλλά ήταν ευρέως γνωστός ως «γιος του σεβαστοκράτορος»³⁴. Δεν χρησιμοποιήθηκε μάλιστα ποτέ από Βυζαντινούς συγγραφείς του 13^{ου} αιώνα για να περιγράψει την ανεξάρτητη πολιτεία της Ηπείρου³⁵.

Αργότερα όταν ο έκπτωτος αυτοκράτορας Αλέξιος ο Γ΄ συλλαμβάνεται από τον Βονιφάτιο και τιμωρείται με εξορία στην Ιταλία, ο πρώην «στασιαστής» εξάδελφός του, ο Μιχαήλ Δούκας, εξαγοράζει την ελευθερία του και τον φέρνει στην Άρτα, όπου διέμεινε για κάποιο χρονικό διάστημα, έως ότου καταφύγει στην αυλή του φίλου του σουλτάνου του Ικονίου με τον οποίο συμάχησε για να αναμετρηθεί με τον Θεόδωρο Λάσκαρη που είχε ήδη αναγορευθεί αυτοκράτορας στη Νίκαια³⁶. Φαίνεται υπήρχαν πολιτικά κίνητρα πίσω από αυτή την ευγενική προσφορά βοήθειας του Μιχαήλ. Ίσως αποσκοπούσε να δημιουργήσει περισσότερα προβλήματα στον Θεόδωρο Λάσκαρη, όπως υποστηρίζει ο D.M. Nicol³⁷. Το σίγουρο πάντως είναι πως ο Αλέξιος Γ΄ ήταν βαθύτατα υποχρεωμένος στον Μιχαήλ και πολύ λογικό είναι να του παρείχε κάποια αναγνώριση της εξουσίας του στην Ήπειρο, όπως μας πληροφορεί ο Βίος³⁸.

Φαίνεται ότι Μιχαήλ δεν αντιμετώπισε σημαντικά προβλήματα εδραίωσης της εξουσίας του στην Ήπειρο³⁹. Όσο για τους εξωτερικούς κινδύνους αυτοί προέρχονταν κυρίως από τον βορρά, αφού οι Βενετοί, που σύμφωνα με τη συνθήκη διαμελισμού

³³ Ιώβ (1864) 127, 904. Πρβλ. επίσης Σταυρίδου-Ζαφράκα (1991) 61.

³⁴ Σταυρίδου-Ζαφράκα (2001) 73-84.

³⁵ Nicol (1984²) 3.

³⁶ Ιώβ (1864) 127, 904· Nicol (1976) 11-12.

³⁷ Nicol (1966) 80.

³⁸ Ιώβ (1864) 127, 904.

³⁹ Λάππας (2007) 72.

της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν οι κύριοι της Ηπείρου⁴⁰, δεν ενδιαφέρονταν για την ενδοχώρα, παρά μόνο για τα εμπορικά λιμάνια και τα παράλια. Ο Βονιφάτιος, ο κύριος του βασιλείου της Θεσσαλονίκης, δεν έδειχνε ενδιαφέρον για την Ήπειρο, ενώ τα αλβανικά φύλα δεν είχαν τη διάθεση να απειλήσουν την υπόσταση του κράτους της Ηπείρου⁴¹.

Εξακολουθεί επίσης να συμμετέχει ενεργά στα τεκταινόμενα της Πελοποννήσου διατηρώντας σχέσεις με τον Λέοντα Σγουρό, τον άρχοντα του Ναυπλίου⁴². Μάλιστα μετά τον θάνατο του τελευταίου, η χήρα του, Ευδοκία με τη συγκατάθεση των στρατιωτών και των κατοίκων του Ναυπλίου παραχώρησε στον Μιχαήλ την «αρχοντία» των τριών κάστρων του Σγουρού⁴³. Έτσι ο Μιχαήλ μπορούσε να φέρει τον τίτλο του «κυρίου» της Κορίνθου, καθώς είχαν περιέλθει σε αυτόν όχι μόνο η Κόρινθος αλλά και το Άργος και το Ναύπλιο⁴⁴.

Και στην εξωτερική πολιτική ο Μιχαήλ αποδεικνύεται ευφυής. Το 1210 υπογράφει συνθήκη με τον Δόγη της Βενετίας Pietro Ziani⁴⁵ και ονομάζεται «βασάλος» της Βενετίας στα εδάφη της Ηπείρου. Με τον τρόπο αυτό αναγνωριζόταν η κυριαρχία του στην Ήπειρο και ο ίδιος αναγνώριζε την επικυριαρχία της Βενετίας στα εδάφη του, μία επικυριαρχία εντελώς τυπική αφού οι μόνες του υποχρεώσεις ήταν η προνομιακή μεταχείριση των Βενετών εμπόρων και η υποχρέωσή του να θεωρεί εχθρούς του, τους εχθρούς της Βενετίας. Αμέσως μετά την υπογραφή της συνθήκης θα δείξει τις πραγματικές του διαθέσεις και θα περάσει στην αντεπίθεση. Θα επιτεθεί στην κεντρική Θεσσαλία, διαλύοντας το στρατόπεδο και κατακτώντας πολλά οχυρά των Λατίνων⁴⁶. Από τα τέλη του 1211 κυριεύσε ολόκληρη σχεδόν τη Θεσσαλία από την Πίνδο μέχρι τον Παγασητικό κόλπο. Προχωρούσε αμέσως στην τοποθέτηση Ελλήνων τοπικών διοικητών και ελληνορθόδοξων επισκόπων προκειμένου να παγιώσει την κυριαρχία του στις περιοχές που αποσπούσε από τους Λατίνους⁴⁷. Η απελευθέρωση του μεγαλύτερου τμήματος της Θεσσαλίας από τον Μιχαήλ Δούκα είχε πολύ μεγάλη σημασία, καθώς τον ανέδειξε στον ισχυρότερο Έλληνα ηγεμόνα στην Βαλκανική πάνω στον οποίο θα μπορούσαν να στηρίξουν οι

⁴⁰ Nicol (1984²) 4.

⁴¹ Nicol (1984²) 3-4.

⁴² Βλαχοπούλου (2002) 9-15.

⁴³ Savvides (1988) 294.

⁴⁴ Κορδώσης (1980) 52-55.

⁴⁵ Σταυρίδου-Ζαφράκα (1994) 376-392

⁴⁶ Nicol (1984²) 4.

⁴⁷ Σταυρίδου-Ζαφράκα (1991) 62.

Έλληνες τις ελπίδες τους για την αποτίναξη του λατινικού ζυγού⁴⁸. Επιπλέον, απέκοψε εντελώς το βασίλειο της Θεσσαλονίκης από τα λατινικά κράτη της νότιας Ελλάδας, καθιστώντας πιο εύκολη μία μελλοντική κατάκτησή της⁴⁹.

Αμέσως μετά την επιτυχημένη του εκστρατεία στη Θεσσαλία θα στραφεί εναντίον των Βενετών, κατακτώντας το Δυρράχιο και την Κέρκυρα⁵⁰. Ο μοναχός Ιώβ, ο βιογράφος της οσίας Θεοδώρας, αναφέρει ότι ο Μιχαήλ είχε στην κυριότητά του όχι μόνο περιοχές όπως τα Ιωάννινα, αλλά ανακατέλαβε και άλλες πόλεις, όπως το Βεράτιο (Βελλέγραδα), το Δυρράχιο, η Αχρίδα, η Κέρκυρα (Κορυφώ), ενώ η εξουσία του είχε επεκταθεί σε ολόκληρη σχεδόν τη Θεσσαλία (Βλαχία) και τμήμα της Στερεάς Ελλάδας⁵¹.

Αναμφίβολα ο Μιχαήλ Δούκας ήταν έτοιμος να εξαπολύσει την τελική του επίθεση με σκοπό να καταλύσει το βασίλειο της Θεσσαλονίκης. Δεν πρόλαβε όμως να εκπληρώσει το στόχο του, γιατί δολοφονήθηκε στη σκηνή του από κάποιον υπηρέτη του γύρω στο 1215⁵². Τα κίνητρα της δολοφονίας του είχαν πολιτικό χαρακτήρα, αφού δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Μιχαήλ δολοφονήθηκε, ενώ βρισκόταν στο αποκορύφωμα της επιτυχίας του και ετοιμαζόταν για την μεγάλη αντεπίθεση εναντίον των Λατίνων.

Ο Μιχαήλ Δούκας λοιπόν πέτυχε να μετατρέψει ένα σχετικά μικρό κρατίδιο σε μια μεγάλη σε έκταση και ισχυρή ηγεμονία στα νοτιοδυτικά της ελληνικής χερσονήσου. Από τη μικρή επικράτεια του θέματος Νικοπόλεως κατόρθωσε να επεκταθεί σε ολόκληρη σχεδόν τη Θεσσαλία, στη Δυτική Στερεά μέχρι τα Σάλωνα, σε τμήμα της Βορειοδυτικής Μακεδονίας, στις βόρειες περιοχές της Ηπείρου μέχρι το Δυρράχιο καθώς και στην Κέρκυρα⁵³. (εικόνα 2)

Μετά τη δολοφονία του Μιχαήλ την εξουσία στο κράτος της Ηπείρου ανέλαβε ο αδερφός του Θεόδωρος Δούκας⁵⁴. Ο γιος του Μιχαήλ, ο μετέπειτα Μιχαήλ Β', βρισκόταν σε βρεφική ηλικία, όταν ο πατέρας του δολοφονήθηκε. Έτσι την εξουσία ανέλαβε ο Θεόδωρος Δούκας, αρχικά ως επίτροπος, κατόπιν όμως συνολικά, όταν η

⁴⁸ Dendias (1953) 371-379.

⁴⁹ Nicol (1984²) 4.

⁵⁰ Nicol (1984²) 4.

⁵¹ Ιώβ (1864) 127, 906.

⁵² Nicol (1984²) 4.

⁵³ Λάππας (2007) 98.

⁵⁴ Ostrogorsky (1981) 77-78.

μητέρα του ανήλικου διαδόχου προτίμησε να καταφύγει στην Πελοπόννησο, φοβούμενη για την ασφάλειά του⁵⁵.

Ο Θεόδωρος Δούκας, παρέλαβε ένα ισχυρό και οικονομικά εύρωστο κράτος, γεγονός που δημιουργούσε τις προϋποθέσεις να ξεκινήσει νέες στρατιωτικές επιχειρήσεις και να προχωρήσει στην ανάκτηση και άλλων βυζαντινών εδαφών που τελούσαν υπό λατινική ή βουλγαρική κατοχή. Μέχρι το 1218 ολοκληρώνει την ανάκτηση της Θεσσαλίας, προσαρτώντας και κάποια νότια τμήματά της⁵⁶. Η φήμη του όμως εκτοξεύεται, όταν αιχμαλωτίζει και φυλακίζει τον νεοεκλεγέντα Λατίνο αυτοκράτορα Πέτρο του Κουρτεναί μαζί με ολόκληρη σχεδόν τη συνοδεία του, συμπεριλαμβανομένων του παπικού απεσταλμένου και του Λατίνου αρχιεπισκόπου των Σαλώνων⁵⁷.

Αφού εξασφαλίζει τα νότια σύνορα του κράτους της Ηπείρου μπορούσε απερίσπαστος να εκστρατεύσει εναντίον του λομβαρδικού βασιλείου της Θεσσαλονίκης. Κυριεύει περιοχές δυτικά και βόρεια της Θεσσαλονίκης και πετυχαίνει μέχρι το 1222 την απομόνωσή της από στεριά, ενώ καταλαμβάνοντας και την Χαλκιδική την αποκόπτει και από θάλασσα. Είχε δημιουργήσει όλες εκείνες τις προϋποθέσεις, για να ξεκινήσει την πολιορκία της Θεσσαλονίκης, έχοντας κυριολεκτικά περικυκλώσει την πόλη. Παράλληλα, ενίσχυσε τη θέση του μέσα από κάποιες συμμαχίες με τους γείτονες του, Αλβανούς και Σέρβους⁵⁸.

Η Θεσσαλονίκη παραδίδεται τελικά στον Θεόδωρο Δούκα από τους Λατίνους κατά την διάρκεια του τελευταίου τριμήνου του 1224⁵⁹ μετά από μία μακρόχρονη και ασφυκτική πολιορκία που κράτησε περίπου δύο έτη. Η κατάληψή της αποτέλεσε μεγάλο θρίαμβο για τον Θεόδωρο Δούκα και το ανεξάρτητο κράτος του, το οποίο, αν και είχε ήδη διανύσει δύο δεκαετίες πετυχημένης πορείας, παρέμενε ακόμα ένα κράτος χωρίς συγκεκριμένη «ταυτότητα» και ο ηγέτης του ένας άρχοντας χωρίς συγκεκριμένο τίτλο. Πιθανόν, τόσο ο Μιχαήλ Δούκας όσο και ο αδερφός του Θεόδωρος προτίμησαν να μην χρησιμοποιήσουν κάποιο άλλο τίτλο αποβλέποντας μόνο στον τίτλο του αυτοκράτορα⁶⁰. Η ανακατάληψη της Θεσσαλονίκης, της

⁵⁵ Ιώβ (1864) 127, 906.

⁵⁶ Nicol (1984²) 4.

⁵⁷ Nicol (1984²) 4· Σταυρίδου-Ζαφράκα (1991) 64.

⁵⁸ Nicol (1984²) 4.

⁵⁹ Σταυρίδου-Ζαφράκα (1991) 41-42.

⁶⁰ Μηλιαράκης (1898) 52.

δεύτερης σε σημασία πόλης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας⁶¹, έφερε πιο κοντά ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

Τελικά, τον Μάιο του 1227 ο Θεόδωρος στέφθηκε στη Θεσσαλονίκη «Βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ρωμαίων» από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Δημήτριο Χωματηνό μετά την άρνηση του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη. Η πράξη αυτή του Θεόδωρου προκάλεσε την αντίδραση τόσο του Πατριαρχείου όσο και του αυτοκράτορα της Νίκαιας που τον θεώρησαν σφετεριστή του αυτοκρατορικού θρόνου και υπαίτιο για απόσχιση από το Πατριαρχείο⁶². Από το σημείο αυτό οι σχέσεις των δύο κρατών, της Ηπείρου και της Νίκαιας θα είναι τεταμένες και η μεταξύ τους αντιπαλότητα θα επιδεινώνεται.

Το 1228 ο Θεόδωρος εισβάλλει στην Ανατολική Θράκη και λεηλατώντας πολλές περιοχές φτάνει μέχρι τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, όπου υπογράφει με τους Λατίνους συνθήκη ειρήνης για ένα έτος⁶³. Το έτος αυτό θα του χρησίμευε ως περίοδος ανασυγκρότησης δυνάμεων και στρατιωτικών προετοιμασιών, για να είναι έτοιμος να εξαπολύσει τη μεγάλη του επίθεση και να μπει θριαμβευτής στην Κωνσταντινούπολη. Όταν όμως παρήλθε το ένα έτος ο Θεόδωρος, αντί να κινήσει τα στρατεύματά του εναντίον της Κωνσταντινούπολης, προτίμησε να λύσει τις διαφορές του με τον Βούλγαρο τσάρο Ιωάννη Άσεν και εισέβαλε στη Βουλγαρία⁶⁴. Οι δυνάμεις του Βούλγαρου τσάρου πέτυχαν συντριπτική νίκη εναντίον του Θεόδωρου, συλλαμβάνοντας τόσο τον ίδιο, όσο και πολλούς ευγενείς της αυλής του και συγγενείς του, καθώς και όλους σχεδόν τους ηγέτες του αυτοκρατορικού στρατού⁶⁵.

Η μία και μοναδική ήττα του Θεόδωρου Δούκα στην Κολοκοτινίτσα τον Μάρτιο του 1230 ήταν αρκετή για να σημάνει και την οριστική του πτώση⁶⁶. Η αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης χάνοντας το φυσικό της ηγέτη, θα δεχτεί ένα ανεπανόρθωτο πλήγμα. Μετά τη νίκη του ο Ιωάννης Άσεν επιτρέπει στον αδερφό του Θεόδωρου, τον Μανουήλ Δούκα, που ήταν και γαμπρός του να παραμείνει κυρίαρχος της πόλης και μερικών γειτονικών της περιοχών, καθιστώντας τον ουσιαστικά υποτελή του και

⁶¹ Σταυρίδου-Ζαφράκα (1991) 40-41.

⁶² Γιαρένης (2008) 263.

⁶³ Nicol (1984²) 5.

⁶⁴ Nicol (1984²) 5.

⁶⁵ Μηλιαράκης (1898) 251-260.

⁶⁶ Σταυρίδου-Ζαφράκα (1991) 82.

υπαγορευόντάς του ακόμα και την εξωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης⁶⁷. (εικόνα 3)

Κάποια στιγμή, οπωσδήποτε μετά την καταστροφή του Θεόδωρου στην Κολοκοτινίτσα ο νεαρός Μιχαήλ Β΄ επιστρέφει στην Ήπειρο από την Πελοπόννησο και αναλαμβάνει τη διοίκηση της περιοχής⁶⁸. Οι περισσότεροι μελετητές θεωρούν ότι ο Μιχαήλ Β΄ έφθασε στην Ήπειρο αμέσως μετά την μάχη της Κολοκοτινίτσας, στις αρχές δηλαδή της δεκαετίας του 1230⁶⁹, ενώ άλλοι υποστηρίζουν ότι η επάνοδός του έγινε στα μέσα αυτής της δεκαετίας⁷⁰. Από τα λιγοστά στοιχεία που μας παραδίδονται για την επιστροφή του Μιχαήλ Β΄ στην Ήπειρο και για την πρώτη περίοδο της διακυβέρνησής του συμπεραίνουμε ότι ο νεαρός ηγεμόνας συνεργάζονταν με τον Μανουήλ Δούκα και πιθανότατα η επάνοδός του να ήταν αποτέλεσμα σχετικής κίνησης του τελευταίου⁷¹. Δεν αποκλείεται ο Μανουήλ να συνέβαλε αποφασιστικά στο γάμο του ανιψιού του με την Θεοδώρα Πετραλείφα, ώστε να επιτύχει συγκεκριμένους πολιτικούς σκοπούς που θα εκθέσουμε σε επόμενο κεφάλαιο.

Μία σημαντική μεταβολή θα οδηγήσει στην ανατροπή του Μανουήλ το 1237. Ο Ιωάννης Άσεν θα παντρευτεί την Ειρήνη, κόρη του αιχμάλωτου πλέον Θεόδωρου Δούκα, και θα αποφασίσει όχι μόνο να τον αφήσει ελεύθερο, αλλά και να τον βοηθήσει να καταλάβει και πάλι την εξουσία στην Θεσσαλονίκη⁷². Ο Θεόδωρος Δούκας γίνεται και πάλι κυρίαρχος της Θεσσαλονίκης χάρη στην επιλογή του Άσεν να τον υποστηρίξει αλλά και στη συνωμοσία που ο ίδιος οργάνωσε με την βοήθεια ισχυρών οπαδών του⁷³. Ωστόσο επειδή ήταν πια τυφλός, νέος αυτοκράτορας στέφθηκε ο γιος του Ιωάννης, αλλά εκείνος κινούσε στην πραγματικότητα τα νήματα της διακυβέρνησης⁷⁴.

Την ίδια εποχή ο Μιχαήλ Β΄ αρχίζει να φέρει τον τίτλο του «δεσπότη» και η σύζυγός του το τίτλο «βασίλισσα»⁷⁵. Εφόσον μέχρι τα τέλη του 1237 δεν έφερε ακόμη το δεσποτικό τίτλο, πρέπει να υποτεθεί ότι τον έλαβε από τον νέο

⁶⁷ Nicol (1984²) 5.

⁶⁸ Λάμπας (2007) 160.

⁶⁹ Μηλιαράκης (1898) 325· Nicol (1984²) 128-129.

⁷⁰ Σταυρίδου-Ζαφράκα (1997) 52.

⁷¹ Λάμπας (2007) 163.

⁷² Ακροπολίτης (1837) 65.

⁷³ Ακροπολίτης (1837) 65-66.

⁷⁴ Ακροπολίτης (1837) 67.

⁷⁵ Λάμπας (2007) 170.

αυτοκράτορα στην Θεσσαλονίκη και εξάδελφό του Ιωάννη Δούκα στα τέλη του 1237 με αρχές του 1239⁷⁶.

Απ' την άλλη πλευρά, ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Ιωάννης Βατάτζης δεν μπορούσε να αποδεχτεί το γεγονός ότι κάποιος άλλος στη Θεσσαλονίκη ονομαζόταν αυτοκράτορας⁷⁷. Αφού παγιδεύει τον Θεόδωρο Δούκα, προσκαλώντας τον στη Νίκαια δήθεν για ειρηνικές διαπραγματεύσεις⁷⁸, εκστρατεύει εναντίον της Θεσσαλονίκης και καταφέρνει να την κυριεύσει το 1246⁷⁹.

Μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον Ιωάννη Γ' Βατάτζη ο Μιχαήλ Β' απομένει ο μοναδικός ουσιαστικά ισχυρός Έλληνας ηγεμόνας, ο οποίος αντιδρούσε στα επεκτατικά σχέδια του αυτοκράτορα της Νίκαιας. Η έλλειψη ύπαρξης άλλου αυτοκράτορα, πέρα από τον Βατάτζη, ουσιαστικά ευνοούσε τις βλέψεις του Μιχαήλ ακόμα και για τον αυτοκρατορικό τίτλο. Άλλωστε ο Μιχαήλ ήταν κύριος μιας ιδιαίτερα μεγάλης επικράτειας από την Κέρκυρα μέχρι τον Πλαταμόνα και από το Δυρράχιο μέχρι τη Ναύπακτο⁸⁰. Στην περιοχή ανάμεσα στην Αχρίδα, τον Πρίλαπο και την Πελαγονία τα δύο ισχυρότερα ελληνοβυζαντινά κράτη έχουν αποκτήσει κοινά σύνορα και η μεταξύ τους σύγκρουση μοιάζει αναπόφευκτη⁸¹. Επιπλέον ο πρώην αυτοκράτορας της Θεσσαλονίκης, ο Θεόδωρος Δούκας, απομονωμένος στα Βοδενά καιροφυλακτεί, για να ζητήσει τη βοήθεια του ανηψιού του εναντίον της Νίκαιας.

Ωστόσο, ο Ιωάννης Βατάτζης παραμένει ο ισχυρότερος ηγεμόνας της περιοχής και τα σχέδιά του στρέφονται τώρα στην ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Για να μείνει απερίσπαστος στην υλοποίηση του στόχου του προχωρεί σε υπογραφή συνθήκης με τον Μιχαήλ Β', η οποία επισφραγίζεται με πρόταση επιγαμίας ανάμεσα στο διάδοχο του Μιχαήλ Β', Νικηφόρο, και στην εγγονή του Βατάτζη, Μαρία⁸². Η πρόταση αυτή έχει πολλαπλή σημασία. Ο Βατάτζης επιθυμούσε να ενωθούν οι δύο ηγεμόνες με δεσμούς συγγένειας, ώστε μετά από μία ενδεχόμενη ανάκτηση της Βασιλεύουσας να δημιουργούταν μία επανενωμένη Βυζαντινή αυτοκρατορία στην οποία θα υπάγονταν, έστω και με ένα ιδιότυπο καθεστώς, οι υπό τον Μιχαήλ Β' δυτικές επαρχίες⁸³. Η μνηστεία αυτή πραγματοποιήθηκε στις Πηγές της Μικράς

⁷⁶ Σταυρίδου-Ζαφράκα (1991) 89.

⁷⁷ Ακροπολίτης (1837) 70.

⁷⁸ Bredenkamp (1996) 253.

⁷⁹ Ακροπολίτης (1837) 71-72.

⁸⁰ Λάμπας (2007) 183.

⁸¹ Ακροπολίτης (1837) 89.

⁸² Ακροπολίτης (1837) 95.

⁸³ Nicol (1984²) 5.

Ασίας, όπου η βασίλισσα της Ηπείρου Θεοδώρα μαζί με τον νεαρό Νικηφόρο, συνάντησαν τον αυτοκράτορα της Νίκαιας⁸⁴. Ο γάμος όμως θα ολοκληρωνόταν λίγα χρόνια αργότερα, όταν ο Νικηφόρος και η Μαρία είχαν φτάσει στην κατάλληλη ηλικία⁸⁵.

Το 1252, ο δεσπότης της Ηπείρου, εκμεταλλευόμενος το γεγονός ότι η προσοχή του Βατάτζη ήταν στραμμένη στην Κωνσταντινούπολη και παρακινημένος από το θείο του, Θεόδωρο Δούκα, επιτέθηκε στις κτήσεις της Νίκαιας στη Μακεδονία σημειώνοντας κάποιες επιτυχίες⁸⁶. Η αντεπίθεση δεν άργησε να έρθει και αυτή τη φορά ο Ιωάννης Βατάτζης, υποστηριζόμενος και από τον Θεόδωρο Πετραλείφη, αδερφό της συζύγου του Μιχαήλ Β΄, τον αναγκάζει να υποχωρήσει και οδηγεί τον Θεόδωρο Δούκα σιδηροδέσμιο στα Βοδενά, όπου έζησε ως το τέλος της ζωής του⁸⁷. Η ήττα αυτή θα πεισώσει τον δεσπότη της Ηπείρου, ο οποίος κατάλαβε ότι για να αντιμετωπίσει τη Νίκαια, έπρεπε να αναζητήσει ισχυρότερους συμμάχους.

Το 1254 ο Βατάτζης πεθαίνει και αφήνει την αυτοκρατορική εξουσία στα χέρια του γιου του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη⁸⁸. Δύο χρόνια αργότερα η βασίλισσα Θεοδώρα θα τον συναντήσει μαζί με το γιο της Νικηφόρο στο στρατόπεδό του στη Θράκη και από εκεί θα ξεκινήσουν για τη Θεσσαλονίκη, όπου θα τελούνταν με επισημότητα οι γάμοι που είχαν συμφωνηθεί από παλιά ανάμεσα στο Νικηφόρο και την πριγκίπισσα Μαρία. Όμως ο Θεόδωρος Λάσκαρης καθ' οδόν για την Θεσσαλονίκη πίεσε την Θεοδώρα να συμφωνήσει στην παραχώρηση του Δυρραχίου και των Σερβίων στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, εκμεταλλευόμενος το γεγονός ότι η ίδια και ο γιος της βρίσκονταν σε ένα καθεστώς ιδιότυπης «ομηρίας». Ο Μιχαήλ Β΄, αναγνωρίζοντας τον κίνδυνο που διέτρεχαν οι οικείοι του, αναγκάζεται να αποδεχθεί τους όρους του Λάσκαρη⁸⁹. Η παγίδα όμως που του έστησε ο αυτοκράτορας της Νίκαιας θα οδηγήσει τις σχέσεις των δύο κρατών στα άκρα. Πάντως οι γάμοι των δύο νέων τελέστηκαν στη Θεσσαλονίκη και στον Νικηφόρο αναγνωρίστηκε εκ νέου ο τίτλος του «δεσπότη»⁹⁰.

Ο Μιχαήλ Β΄ Δούκας έχει κατανοήσει πλέον ότι για να υλοποιήσει τις επεκτατικές του φιλοδοξίες έπρεπε να έρθει σε συνεργασία με περισσότερους

⁸⁴ Ακροπολίτης (1837) 95-96.

⁸⁵ Λάμπας (2007) 186.

⁸⁶ Ακροπολίτης (1837) 96-97.

⁸⁷ Ακροπολίτης (1837) 97-99.

⁸⁸ Ακροπολίτης (1837) 109-110.

⁸⁹ Ακροπολίτης (1837) 141.

⁹⁰ Ακροπολίτης (1837) 142.

ισχυρούς συμμάχους και γι' αυτό ξεκινά διπλωματικές επαφές με δύο ισχυρούς Λατίνους ηγεμόνες, τον Μανφρέδο, βασιλιά των δύο Σικελιών, και τον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο, ηγεμόνα του πριγκιπάτου της Πελοποννήσου⁹¹. Μάλιστα φροντίζει με την σύζυγό του να ισχυροποιήσει τις δύο αυτές συμμαχίες δίνοντας τις δύο κόρες του, την Ελένη και την Άννα ως νύφες⁹².

Ο θάνατος του Θεόδωρου Β' Λάσκαρη το 1258⁹³ και η άνοδος στο θρόνο της Νίκαιας του Μιχαήλ Παλαιολόγου θα φέρει μια νέα εποχή εντάσεων για τις δύο αυτοκρατορίες. Ο Μιχαήλ Β' θα εξακολουθήσει να κρατά και απέναντι στο νέο αυτοκράτορα μια άτεγκτη στάση, υποδηλώνοντας ότι επιθυμεί να διακόψει κάθε διπλωματική επικοινωνία με τη νέα κυβέρνηση της Νίκαιας, την νομιμότητα της οποίας δεν αναγνώριζε⁹⁴.

Η αποφασιστική αναμέτρηση των δύο ισχυρών βασιλείων θα δοθεί στη μάχη της Πελαγονίας το Σεπτέμβριο του 1259⁹⁵. Την νύχτα πριν από τη μάχη, ο Μιχαήλ Β' Δούκας με το μεγαλύτερο μέρος του στρατού του εγκατέλειψε κρυφά το στρατόπεδο, ίσως από φόβο για το μέγεθος του στρατού της Νίκαιας αλλά και από δυσπιστία προς τους συμμάχους του. Ο γιος του, Ιωάννης, δεν τον ακολούθησε, αλλά ενώθηκε με το αντίπαλο στρατόπεδο⁹⁶. Το πρωί της επόμενης μέρας ο υπόλοιπος στρατός των Ηπειρωτών, βλέποντας ότι ο δεσπότης Μιχαήλ είχε φύγει, διαλύθηκε. Οι δυνάμεις του Γουλιέλμου και του Μανφρέδου δέχθηκαν απροετοίμαστες την επίθεση και αποδεκατίστηκαν, ενώ ο ίδιος ο πρίγκιπας της Αχαΐας πιάστηκε αιχμάλωτος⁹⁷.

Ο δρόμος ήταν πια ανοιχτός για το θριαμβευτή της Πελαγονίας Ιωάννη Παλαιολόγο να προελάσει στη Θεσσαλία, ενώ οι δύο άλλοι στρατηγοί της Νίκαιας, ο Αλέξιος Στρατηγόπουλος και ο Ιωάννης Ραούλ, να κατευθυνθούν προς την Ήπειρο, για να συμμορφώσουν τον «αποστάτη» δεσπότη⁹⁸. Ο Μιχαήλ Β', όταν πληροφορήθηκε την επέλαση του στρατού της Νίκαιας, προτίμησε να ζητήσει καταφύγιο μαζί με την οικογένειά του και με μία μικρή ομάδα συνεργατών του στα νησιά της Λευκάδας και της Κεφαλλονιάς⁹⁹, ώστε να ανασυγκροτηθεί και να προετοιμάσει την επάνοδό του.

⁹¹ Ακροπολίτης (1837) 174.

⁹² Nicol (1984²) 7.

⁹³ Ακροπολίτης (1837) 152,159-160.

⁹⁴ Λάμπας (2007) 219.

⁹⁵ Ακροπολίτης (1837) 181-182.

⁹⁶ Geanakoplos (1953) 136.

⁹⁷ Geanakoplos (1953) 136.

⁹⁸ Ακροπολίτης (1837) 183.

⁹⁹ Ακροπολίτης (1837) 183-184.

Συγκεντρώνοντας, λοιπόν, τις δυνάμεις του καταφέρνει να εκδιώξει τις φρουρές της Νίκαιας και από την Άρτα και από τα Ιωάννινα¹⁰⁰, ανακαταλαμβάνοντας το μεγαλύτερο τμήμα της Ηπείρου και της Θεσσαλίας που είχε χάσει.

Ωστόσο στο ιδιότυπο αγώνα δρόμου ανάμεσα στα δύο κράτη με έπαθλο την Βασιλεύουσα θα τερματίσει πρώτη το 1261 η αυτοκρατορία της Νίκαιας και ο Μιχαήλ Παλαιολόγος μπορούσε δικαιωματικά πλέον να φέρει μόνο εκείνος τον τίτλο του «βασιλέως και αυτοκράτορος Ρωμαίων».

Ο δεσπότης της Ηπείρου θα συνεχίσει και τότε να αγνοεί τις απαιτήσεις του Βυζαντινού αυτοκράτορα και να αρνείται να παραδώσει τις κτήσεις του. Μάλιστα η σύγκρουση στον Τρικόρυφο¹⁰¹ και η ήττα που υπέστη ο αυτοκρατορικός στρατός υπό την ηγεσία του απελευθερωτή της Κωνσταντινούπολης Αλέξιου Στρατηγόπουλου αποτελούσε την πιο ξεκάθαρη αμφισβήτηση της νέας αυτοκρατορικής εξουσίας και ενίσχυε την πεποίθηση του Μιχαήλ Β΄ ότι θα μπορούσε να διατηρήσει μια μακροχρόνια ανεξαρτησία.

Μια προσπάθεια συμφιλίωσης θα γίνει με την συμβολή της Θεοδώρας, όταν θα παραδώσει το νεαρό γιο της, Ιωάννη, ως εγγύηση στον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης¹⁰², το 1261. Αναμφισβήτητα, όμως, ο δεσπότης της Ηπείρου, θεωρούταν πλέον μόνιμος αντίπαλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, καθώς επιδίδονταν σε συνεχείς εχθροπραξίες. Σε μία από αυτές τις επιχειρήσεις, ο Μιχαήλ Β΄, βλέποντας το μέγεθος του αυτοκρατορικού στρατού και θέλοντας να κερδίσει χρόνο, ζήτησε από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο να υπογράψουν μία νέα συνθήκη, έχοντας κατά νου να περάσει στην αντεπίθεση, όταν οι συνθήκες θα ήταν ευνοϊκές¹⁰³. Η συνθήκη υπογράφεται το 1264 και ισχυροποιείται με τον γάμο του γιου του Μιχαήλ Β΄, Νικηφόρου, που ήταν χήρος, με την ανηψιά του αυτοκράτορα, Άννα Καντακουζηνή Παλαιολογίνα¹⁰⁴.

Ο γάμος αυτός εγκαινιάζει μια νέα εποχή στις σχέσεις του κράτους της Ηπείρου με την αυτοκρατορία. Ο Νικηφόρος Δούκας μεταβαίνει στην Κωνσταντινούπολη, γίνεται δεκτός με τιμές και ο Μιχαήλ Παλαιολόγος επιβεβαιώνει σε αυτόν το αξίωμα του δεσπότη¹⁰⁵. Άλλωστε η ειρηνική συνύπαρξη των δύο βυζαντινών κρατών είναι μονόδρομος για τον Μιχαήλ Β΄, αφού δεν μπορούσε πια να υπολογίζει στις

¹⁰⁰ Ακροπολίτης (1837) 184-185.

¹⁰¹ Nicol (1984²) 8.

¹⁰² Nicol (1984²) 8.

¹⁰³ Παχυμέρης (1984) 285.

¹⁰⁴ Παχυμέρης (1984) 315.

¹⁰⁵ Παχυμέρης (1984) 315-317.

ενισχύσεις που λάμβανε από το γαμπρό του Μανφρέδο, ο οποίος ήταν απασχολημένος στην Ιταλία με επιχειρήσεις εναντίον του πάπα Ουρβανού Δ' ¹⁰⁶.

Οι σχέσεις των δύο κρατών θα παραμείνουν ειρηνικές μέχρι τον θάνατο του Μιχαήλ Β' (ανάμεσα στον Μάιο του 1267 και τον Αύγουστο του 1268) ¹⁰⁷. Ο δεσπότης της Ηπείρου θα αφήσει κληροδότημα μία αρκετά μεγάλη επικράτεια από το Ιόνιο μέχρι τις ακτές της Μαγνησίας και από την Πίνδο μέχρι τον Παρνασσό ¹⁰⁸. Το κράτος του, σύμφωνα με τη διαθήκη του, διαμοιράστηκε στους δύο μεγαλύτερους γιους του, τον επίσης δεσπότη Νικηφόρο Δούκα, ο οποίος έλαβε ως μοίρα την Ήπειρο και τον γιο του Ιωάννη Δούκα, ο οποίος έλαβε την Θεσσαλία ¹⁰⁹. Ένας νέος κύκλος εντάσεων θα ξεκινήσει για το Δεσποτάτο της Ηπείρου και τη Βυζαντινή αυτοκρατορία.

¹⁰⁶ Nicol (1984²) 8.

¹⁰⁷ Βαρζός (1984) 634-635.

¹⁰⁸ Λάππας (2007) 268.

¹⁰⁹ Nicol (1984²) 9.

Ο βιογράφος της Οσίας Θεοδώρας

Μοναδικός βιογράφος της Αγίας Θεοδώρας, της βασίλισσας της Άρτας, είναι ο μοναχός Ιώβ, ο οποίος αναφέρεται από τους ιστορικούς συγγραφείς και ως Ιώβ μοναχός ο Μέλης ή Μέλος ή Μελίας ή ως Ιώβ ο Ιασίτης. Το όνομά του απαντάται στον χειρόγραφο κώδικα Marc. gr. II. 50 (col. 1307) του 16^{ου} αιώνα, στα φφ. 251-262 όπου περιέχεται η «Ακολουθία εις τήν όσιαν μητέρα ήμῶν Θεοδώραν τήν θαυματουργόν βασίλισσαν τῆ ἐν Ἄρτει πονηθεῖσα παρ' ἐμοῦ ιώβ μοναχοῦ» και το συναξάρι της Αγίας¹¹⁰.

Το χειρόγραφο αυτό ήλθε στο φως της δημοσιότητας κατά τον 18^ο αιώνα από τον Mingarelli¹¹¹. Ο Α. Μουστοξύδης, έχοντας υπόψη του αυτή την έκδοση του Mingarelli, ανατύπωσε το αυθεντικό κείμενο του Ιώβ στο περιοδικό «Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά» το 1843 γράφοντας ότι ο συγγραφέας μοναχός Ιώβ έζησε τον 17^ο αιώνα¹¹². Το ίδιο υποστηρίζει και ο Ο. Περάνθης αναφέροντας ότι ο μοναχός Ιώβ ήταν κάποιος που άκμασε τον 17^ο αιώνα¹¹³. Με την εκτίμηση του Α. Μουστοξύδη ταυτίστηκαν και άλλοι Έλληνες ιστορικοί όπως οι Π. Αραβαντινός, Κ. Σάθας, Κ. Τσιλιγιάννης¹¹⁴ αλλά και άλλοι ερευνητές. Ανάμεσά τους και ο Άγγλος βυζαντινολόγος D.M. Nicol, ο οποίος στη δεύτερη έκδοση του έργου του «The Despotate of Epirus» σπεύδει να διορθώσει το λάθος του τονίζοντας ότι: «ο βίος της Αγίας Θεοδώρα γραφείς κατά τον 13^ο αιώνα παρέχει αξιόλογες πληροφορίες για την εποχή της. Η ακολουθία, υπό Ιώβ Μέλη εγράφη περί τα τέλη του 13^{ου} αιώνα και όχι κατά τον 17^ο αιώνα όπως εσφαλμένα είχα γράψει»¹¹⁵. Άλλος ένα μελετητής που αμφισβήτησε την χρονική περίοδο κατά την οποία έζησε ο βιογράφος της Αγίας ήταν ο Α. Ορλάνδος, ο οποίος στα ιστορικά στοιχεία για την Ιερά Μονή Κάτω Παναγιάς, αναφέρει ότι το 1814 τυπώθηκε «εις δημόδη ελληνική μετάφραση τοῦ ὑπό τοῦ μοναχοῦ Ἰώβ κατά τόν 17^ο αἰῶνα συνταχθέντος βίου τῆς όσίας Θεοδώρας»¹¹⁶.

Γίνεται βέβαια αντιληπτό πως ήταν αδύνατο ο Ιώβ να έζησε τον 17^ο αιώνα, αφού το έργο του περιέχεται σε δύο χειρόγραφα που χρονολογούνται το ένα στον 14^ο αιώνα

¹¹⁰ Mioni (1967) 1-120.

¹¹¹ Γιαννούλης (2001) 11.

¹¹² Talbot (1996) 324-325.

¹¹³ Αθανασίου (2019).

¹¹⁴ Τσιλιγιάννης (2012) 9.

¹¹⁵ Nicol (1984²) 5.

¹¹⁶ Ορλάνδος (1936) 71.

και το άλλο στον 16^ο αιώνα. Όσον αφορά, τώρα, στην ταυτότητα του βιογράφου κάποιοι μελετητές, όπως ο S. Petrides¹¹⁷ και ο Λ. Βρανούσης¹¹⁸, ταύτισαν τον μοναχό Ιώβ με τον Ιώβ Ιασίτη, που έζησε στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα και υπηρέτησε ως σύμβουλος του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωσήφ Α΄. Με εντολή μάλιστα του ίδιου έγραψε σε συνεργασία με τον Γεώργιο Παχυμέρη έναν ογκώδη τόμο κατά των Λατίνων, καθώς και μια εγκύκλιο προς τους πιστούς στο ίδιο αντιπαπικό πνεύμα¹¹⁹.

Ωστόσο, έκπληξη προκαλεί το γεγονός ότι ο συγγραφέας, αν και έζησε τόσο κοντά στην περίοδο που περιγράφει, κάνει αρκετά λάθη στις χρονολογίες και στην γενεαλογία των ιστορικών προσώπων. Για παράδειγμα, ο Ιώβ γράφει ότι από το γάμο του Μιχαήλ Α΄ με την Μελισσηνή γεννήθηκαν τέσσερις γιοι¹²⁰. Στην πραγματικότητα, ο Θεόδωρος, ο Μανουήλ και ο Κωνσταντίνος, τους οποίους αναφέρει ως υιούς του Μιχαήλ Α΄, ήταν αδερφοί του και γνήσια τέκνα του Σεβαστοκράτορα Ιωάννη¹²¹.

Από τα προαναφερθέντα, διαπιστώνεται ότι οι περισσότερες απόψεις των μελετητών συγκλίνουν στο ότι ο βιογράφος της οσίας ήταν ο μοναχός Ιώβ ο Μέλης ή Μελίας ή Μέλος, ο οποίος έζησε τον 13^ο αιώνα και όχι τον 17^ο αιώνα. Επιπλέον οι περισσότεροι δεν δέχονται την ταύτισή του με τον Ιώβ τον Ιασίτη, λόγιο και πολέμιο των Λατίνων και των Λατινοφρόνων.

Αξίζει τέλος να αναφερθεί ότι το πρώτο μέρος του συναξαρίου είναι πιο κοντά στη μορφή και το ύφος ενός χρονικού. Δεν έχει προοίμιο, δίνει μία περίληψη των ιστορικών γεγονότων με σύντομες προτάσεις ενώ το δεύτερο μέρος πλησιάζει περισσότερο σε ένα τυπικό αγιογραφικό κείμενο¹²². Αυτή η αντίθεση έχει οδηγήσει στη σκέψη της πιθανής ύπαρξης ενός άλλου μοναχού Ιώβ που ίσως να επενέβη ποικιλοτρόπως στα γραπτά του μοναχού Ιώβ του 13^{ου} αιώνα¹²³.

¹¹⁷ Petrides (1912) 40-48.

¹¹⁸ Βρανούσης (1962) 49-54.

¹¹⁹ Βρανούσης (1962) 49-54.

¹²⁰ Ιώβ (1864) 127, 904.

¹²¹ Τσιλιγιάννης (2012) 26.

¹²² Talbot (1996) 324- 326.

¹²³ Αθανασίου (2019).

Κεφάλαιο Α΄

Βίος της οσίας Θεοδώρας

I. Η καταγωγή της – Η οικογένεια των Πετραλείφων

Το ονοματεπώνυμο του πατέρα της οσίας Θεοδώρας, Ιωάννης Πετραλείφης¹²⁴, παραδίδεται από τον βιογράφο της. Το επώνυμο Πετραλείφης συναντάται στις ιστορικές πηγές από τον 11^ο μέχρι τον 13^ο αιώνα. Πρώτος της οικογένειας αυτής αναφέρεται ο Πέτρος ντ' Αλφία, από τη γαλλική Νορμανδία, ο οποίος το 1081 ακολούθησε τον ηγεμόνα των Νορμανδών της Κάτω Ιταλίας Ροβέρτο Γυισκάρδο στην εκστρατεία του στη Αλβανία, κατά τη διάρκεια της οποίας αυτομόλησε και εγκαταστάθηκε στη Θράκη. Έτσι έγινε ο γενάρχης της οικογένειας που εξελληνίστηκε και που κατά παραφθορά του ονόματός του ονομάστηκε Πετραλείφης¹²⁵. Συγκεκριμένα, εγκαταστάθηκε στο Διδυμότειχο, όπου απέκτησε μεγάλες εκτάσεις σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών που είχε προσφέρει στον Αλέξιο Α΄ τον Κομνηνό κατά τις νικηφόρες μάχες εναντίον των Νορμανδών του Βοημούνδου στο Δυρράχιο¹²⁶.

Η οικογένεια συνεχίζει και στα επόμενα χρόνια να συμμετέχει ενεργά και ουσιαστικά στα πολιτικά πράγματα. Ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρει τέσσερις αδερφούς Πετραλείφα οι οποίοι βρίσκονταν στην υπηρεσία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού και επέδειξαν ιδιαίτερη ανδρεία κατά την πολιορκία της Κέρκυρας στα 1149¹²⁷. Άλλα μέλη της οικογένειας όπως ο Νικηφόρος, ο Αλέξιος και ο Ιωάννης διακρίνονται στο δεύτερο μισό του 12^{ου} αιώνα¹²⁸.

Στο τέλος του αιώνα αυτού ο Ιωάννης Πετραλείφης (ο πατέρας της αγίας) λαμβάνει τον τίτλο του σεβαστοκράτορα¹²⁹ και τη διοίκηση της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας. Ακολούθησε τον αυτοκράτορα Ισαάκιο Άγγελο στην εκστρατεία του

¹²⁴Ιώβ (1864) 127, 904.

¹²⁵Kazhdan (1991γ), τόμ. 3, 1643.

¹²⁶Γουρίδης (1999) 46.

¹²⁷Γουρίδης (1999) 50 – 55.

¹²⁸Τσιλιγιάννης (2012) 45.

¹²⁹Ιώβ (1864) 127, 904. Ο τίτλος αυτός καθιερώθηκε από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081 – 1118). Ο «Σεβαστοκράτωρ» ήταν την εποχή των Κομνηνών (1081 – 1185) πρώτος στην αυλική ιεραρχία αμέσως μετά τον αυτοκράτορα. Από την εποχή όμως των Αγγέλων (1185 – 1204) και μετά υποβιβάστηκε στη δεύτερη θέση μετά το αξίωμα του «Δεσπότη». Οι ηγεμόνες της αυτοκρατορίας της Νίκαιας απένεμαν τον τίτλο και σε τοπικούς άρχοντες, βλ. Πλακογιαννάκης (2001) 41.

εναντίον των Βουλγάρων το 1195, στη διάρκεια της οποίας πήρε μέρος σε συνωμοσία, που κατέληξε στην ανατροπή του αυτοκράτορα και στην άνοδο στον θρόνο του Αλέξιου Γ' Αγγέλου¹³⁰.

Από τον βίο της Αγίας Θεοδώρας πληροφορούμαστε ότι ο αυτοκράτορας Αλέξιος (πιθανότατα ο Γ' Αγγελος) του έδωσε ως νόμιμη σύζυγο μια αρχοντοπούλα, την Ελένη, γόνο ευγενούς οικογένειας της Κωνσταντινουπόλεως και έπειτα τον διόρισε «αυθέντην, ίνα έξουσιάζει ὄλην τήν Θεσσαλονίκην καί Μακεδονίαν»¹³¹.

Ο Ιωάννης Πετραλείφης ήταν ακόμα φίλος με τον Μιχαήλ Α' Δούκα Κομνηνό, ο οποίος μάλιστα το 1204 παρακάλεσε τον Βονιφάτιο Μομφερατικό να μη θίξει την οικογένεια Πετραλείφη και την περιουσία τους¹³². Έτσι παρέμεινε ο Ιωάννης στη Θεσσαλονίκη χωρίς τίτλο, διατηρώντας όμως τις ιδιοκτησίες του¹³³. Άλλη μία σημαντική συγγένεια είχε ο Ιωάννης Πετραλείφης. Η αδερφή του, Μαρία Πετραλείφη, υπήρξε σύζυγος του Θεόδωρου Α' Αγγέλου –Κομνηνού –Δούκα¹³⁴. Γι' αυτό, όταν απελευθερώνει την Θεσσαλονίκη το 1224 και αναγορεύεται αυτοκράτορας, καθιστά άρχοντα του κάστρου των Σερβίων τον Θεόδωρο Πετραλείφη, το γιο του γυναικαδελφού του, ο οποίος θα εγκατασταθεί εκεί, προστατεύοντας όλα τα αδέρφια, ανάμεσα τους και τη μικρή Θεοδώρα. Όπως μας πληροφορεί ο Ιώβ Μέλης, ο Θεόδωρος Α' θα δώσει τιμές σε όλα τα παιδιά του Ιωάννη Πετραλείφη¹³⁵.

Για τον Θεόδωρο Πετραλείφη, τον αδερφό της αγίας Θεοδώρας, αντλούμε πληροφορίες από τον Γεώργιο Ακροπολίτη, ο οποίος αναφέρεται στη φιλική σχέση του Θεόδωρου με τον αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Βατάτζη¹³⁶. Μάλιστα ο τελευταίος είχε αναθέσει τη διοίκηση πολλών δημοσίων υποθέσεων του στον Θεόδωρο Πετραλείφη¹³⁷.

Την ίδια εποχή που στο δεσποτάτο της Ηπείρου δρα ως αξιωματούχος ο Θεόδωρος Πετραλείφης, κάποιος Ιωάννης Πετραλείφης, πιθανότατα γιος του προηγούμενου, υπηρετεί ως Μέγας Χαρτουλάριος στην αυλή του Ιωάννη Γ' Βατάτζη.

¹³⁰ Kazhdan (1991α), τόμ. 1, 64-65.

¹³¹ Ιώβ (1864) 127, 904

¹³² Βαρζός (1984) 521.

¹³³ Βαρζός (1984) 521.

¹³⁴ Μηλιαράκης (1898) 325-326.

¹³⁵ Ιώβ (1864) 127, 904.

¹³⁶ Ακροπολίτης (1837) 174.

¹³⁷ Ακροπολίτης (1837) 287.

Ήταν δηλαδή προϊστάμενος των φορολογικών στοιχείων, επέπτευε το κρατικό κτηματολόγιο και μεριμνούσε για τον καθορισμό και την είσπραξη των φόρων¹³⁸.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε τη σημαντική θέση που είχε η οικογένεια της Αγίας Θεοδώρας στα ιστορικά γεγονότα από τον 11^ο έως το 13^ο αιώνα. Έτσι τεκμηριώνεται και η άποψη ότι ο Μιχαήλ Β΄ δεν νυμφεύθηκε την Θεοδώρα απλά και μόνο, επειδή την είδε και την αγάπησε, όπως αναφέρει ο βιογράφος της, αλλά και για λόγους διπλωματικούς. Ο Μανουήλ ΚομνηνοΔούκας, ο οποίος παντρεύτηκε την κόρη του βασιλιά της Βουλγαρίας Ασέν, σύμφωνα με την επιθυμία του πεθερού του έστειλε τον Μιχαήλ Β΄ να νυμφευθεί τη Θεοδώρα για συγκεκριμένους πολιτικούς λόγους. Πρώτον για να αποκτήσει μια σταθερή συμμαχία με το αδερφό της Θεοδώρας, τον Θεόδωρο Πετραλείφη, που ήταν ήδη άρχοντας του Κάστρου των Σερβίων και δεύτερον για να έχει έμπιστο σύμμαχο τον ηγεμόνα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, τον ανηψιό του Μιχαήλ Β΄, του οποίου είχε σφετερισθεί το κληρονομικό του δικαίωμα ο άλλος του θείος, ο Θεόδωρος Α΄¹³⁹.

¹³⁸ Για το αξίωμα του Μεγάλου Χαρτουλάριου, βλ. Πλακογιαννάκης (2001) 83.

¹³⁹ Τσιλιγιάννης (2012) 11.

II. Ο τόπος γέννησης της Αγίας

Ο βιογράφος της οσίας Θεοδώρας, μοναχός Ιώβ αναφέρει σχετικά με τον τόπο της γέννησης της ότι: «ὁ μέντοι σεβαστοκράτωρ Πετραλίφης, υἱοῦς γεννήσας ἐν Θετταλία, καὶ τὴν αἰμίμηστον ἀπέτεκεν Θεοδώραν» ενώ παράλληλα τονίζει: «ἡ αἰοῖδημος Θεοδώρα τὸ μὲν γένος εἶλκεν ἐξ ἡλίου ἀνατολῶν»¹⁴⁰.

Τα χωρία αυτά οδήγησαν σε διαφορετικές ερμηνείες σχετικά με τον τόπο γέννησης της οσίας. Η Evelyn Patlagean¹⁴¹ διατυπώνει την άποψη ότι η Θεοδώρα γεννήθηκε κάπου γενικά και αόριστα στην Ανατολή, ίσως στην Κωνσταντινούπολη ή την Νίκαια. Άλλοι μελετητές, όπως ο Ο. Περάνθης¹⁴², ο Γ. Τσούτσιος¹⁴³, ο Αρχιμ. Χ. Βασιλόπουλος¹⁴⁴ και ο Δ. Τσάμης¹⁴⁵ υποστηρίζουν ότι η Θεοδώρα γεννήθηκε στη Θεσσαλία με τη σημερινή γεωγραφική έννοια, ο Β. Μουστάκης¹⁴⁶ και ο Δ. Φερούσης¹⁴⁷ αναφέρουν τα Σέρβια της Κοζάνης ως τόπο γέννησης ενώ ο S. Petrides¹⁴⁸ το Διδυμότειχο.

Νεότερες μελέτες αποδεικνύουν με ισχυρότερα επιχειρήματα ότι τόπος γέννησης της Αγίας ήταν η Θεσσαλονίκη¹⁴⁹. Όπως αναφέραμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο Ιωάννης Πετραλείφης, πατέρας της Θεοδώρας, έλαβε το αξίωμα του Σεβαστοκράτορα από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ' για να εξουσιάζει την γεωγραφική και ιστορική (κατά τον 13^ο αιώνα) έκταση της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Διάφορες ιστορικές πηγές της εποχής εκείνης ταυτίζουν την λέξη Θεσσαλονίκη με τη λέξη Θεσσαλία ή «Θετταλία». Ο Ιω. Απόκαυκος ονομάζει την Θεσσαλονίκη «πόλις Θετταλίας κολωνία» και ο Νικ. Βρυέννιος αναφέρει ότι «κατέσχευε δέ καὶ τὴν ἐν Θετταλία μητρόπολιν, ἣν Θεσσαλονίκην ὀνομάζουσιν»¹⁵⁰. Ενδιαφέρουσα είναι και η

¹⁴⁰ Ιώβ (1864) 127, 904.

¹⁴¹ Patlagean (1995) 453-460.

¹⁴² Περάνθης (1960) 53: «στὴ Θεσσαλία, ὅπου χρημάτισε διοικητὴς ὁ Ἰωάννης Πετραλείφης, ἐγέννησε τὴν Θεοδώραν».

¹⁴³ Τσούτσιος (2001), σχόλιο αρ. 21, 71 στο «Δοκίμιον περὶ Ἄρτης» του Σ. Ξενόπουλου: «ὁ Μιχαὴλ πέρασε στὴ Θεσσαλία. Ἐκεῖ γνωρίστηκε μὲ τὴ Θεοδώρα Πετραλείφα.... τὴν ἀγάπησε καὶ τὴν πῆρε γυναῖκα».

¹⁴⁴ Αρχιμ. Βασιλόπουλος (1998) 5.

¹⁴⁵ Τσάμης (2001) 354 «ἡ Αγία Θεοδώρα γεννήθηκε στὴν Θεσσαλία γύρω στὸ 1231».

¹⁴⁶ Μουστάκης (1973) 39.

¹⁴⁷ Φερούσης (1999) 15-58.

¹⁴⁸ Petrides (1912) 41.

¹⁴⁹ Τσιλιγιάννης (2012) 9-26.

¹⁵⁰ Guillaume de Pouille (1963) 165-167.

περίπτωση κατά την οποία ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος που ήταν «Θετταλίας δεσπότης»¹⁵¹ κατά τον R. Guiland θεωρείται κυβερνήτης της Θεσσαλονίκης¹⁵².

Παράλληλα και άλλοι νεότεροι μελετητές υποστηρίζουν τη γεωγραφική αυτή ταύτιση. Ο P. Lemerle περιλαμβάνει κατά τον 13^ο αιώνα την Μακεδονία και την Θεσσαλία στο «Royaume de Salonique»¹⁵³ και η Αλκμήνη Σταυρίδου – Ζαφράκα τονίζει ότι η «Θεσσαλονίκη, πρώτη πόλις Θετταλίας»¹⁵⁴.

Άλλωστε ο βιογράφος της Αγίας επαναλαμβάνει και σε άλλο σημείο του βίου τέτοιου τύπου αλλωνυμία αφού αναφέρει την Άρτα ως «Άκαρνανία ή πόλις» και αλλού «Άκαρνανίας τὸ καύχημα» και «Άκαρνανίας τὸ εὖχος»¹⁵⁵.

¹⁵¹ Ducas (1834) 134.

¹⁵² Guiland (1959) 52-89.

¹⁵³ Lemerle (1943) 104.

¹⁵⁴ Σταυρίδου-Ζαφράκα (1991) 65-69.

¹⁵⁵ Ιώβ (1864) 127, 905.

III. Τα πρώτα χρόνια

Σύμφωνα με τα γραφόμενα του μοναχού Ιώβ, ο πατέρας της Θεοδώρας, ο σεβαστοκράτορας Πετραλείφης, αφού πέθανε, άφησε την εξουσία του στους γιους του, οι οποίοι διατηρούσαν καλές σχέσεις με τον βασιλιά Θεόδωρο και την αδερφή τους που ήταν πολύ μικρή «ὡς κόρην ἐφύλαττον ὀφθαλμοῦ»¹⁵⁶.

Η Θεοδώρα λοιπόν ζει και μεγαλώνει στα Σέρβια της Κοζάνης, μια σημαντική πόλη για την εποχή εκείνη λόγω της στρατηγικής της θέσης. Πιθανότατα έλαβε τη μόρφωση που λάμβαναν όλα τα κορίτσια εκείνη την εποχή. Περίπου στην ηλικία των έξι ετών, δηλαδή, αρχίζει η διδασκαλία των στοιχειωδών γραμμάτων, η οποία διαρκούσε τρία χρόνια και περιοριζόταν στην εκμάθηση ανάγνωσης, γραφής, ιερής ιστορίας, αριθμητικής και ωδικής¹⁵⁷. Όταν ολοκληρωνόταν αυτός ο κύκλος των μαθημάτων, το κορίτσι έπρεπε να επιδοθεί στην εκμάθηση των οικιακών εργασιών, έτσι ώστε να είναι έτοιμη για την στιγμή που θα δημιουργούσε την οικογένεια της¹⁵⁸.

¹⁵⁶ Ιώβ (1864) 127, 904.

¹⁵⁷ Κουκουλές (1951), τόμ. Β΄. II, 164-166.

¹⁵⁸ Κουκουλές (1951), τόμ. Β΄. II, 164-166.

IV. Ο γάμος της – Η πρώτη περίοδος της συζυγικής της ζωής

Ο Μιχαήλ Β΄ Κομνηνός Δούκας επέστρεψε στην Άρτα μετά την ήττα του θείου του, Θεόδωρου Δούκα Κομνηνού Άγγελου, στην Κολοκοτινίτσα τον Μάρτιο του 1230 από τους Βούλγαρους και τον τσάρο Ιωάννη Άσεν Α΄¹⁵⁹. Τότε, ο άλλος θείος του, ο Μανουήλ Δούκας Κομνηνός με την συναίνεση και του Βούλγαρου βασιλιά Άσεν, επιτρέπουν στον Μιχαήλ Β΄ να γυρίσει από την εξορία στην οποία τον είχε στείλει ο Θεόδωρος Δούκας, σε βρεφική ακόμα ηλικία¹⁶⁰. Στο δρόμο της επιστροφής θα περάσει από το κάστρο στα Σέρβια και εκεί, σύμφωνα με τον βιογράφο της Αγίας, θα θαμπωθεί τόσο από την πνευματική καλλιέργειά της όσο και από την ομορφιά του σώματός της, ώστε θα ζητήσει να την νυμφευθεί¹⁶¹.

Ωστόσο υπάρχει και η άποψη ότι ο γάμος αυτός έγινε για πολιτικούς κυρίως λόγους, αφού ο Μιχαήλ Δούκας Κομνηνός προσδοκούσε μία σταθερή συμμαχία με το κράτος της Ηπείρου και τον Θεόδωρο Πετραλείφη, τον άρχοντα των Σερβίων¹⁶².

Τα γαμικά συναλλάγια, δηλαδή ο γάμος μεταξύ αυτοκρατόρων, συγγενών τους ή ανώτερων κρατικών αξιωματούχων με αλλόφυλες πριγκίπισσες ή με βυζαντινές αρχόντισσες αποτέλεσε βασική και διαδεδομένη μέθοδο της βυζαντινής διπλωματίας¹⁶³. Η λειτουργία των επιγάμιων συμφωνιών ήταν διττή· αφενός επισφράγιζαν την πολιτικοστρατιωτική συμμαχία ή την ειρήνευση των δύο μερών και αφετέρου εξασφάλιζαν το νομικό έρεισμα είτε για επέμβαση στις εσωτερικές υποθέσεις του συγγενικού κράτους είτε για διεκδίκηση των εδαφών του¹⁶⁴. Τα βασιλικά συνοικέσια επικυρώνονταν μέσω της υπογραφής των κειμένων με τους όρους της συμφωνίας ακολουθούνταν δε από στρατιωτική συμμαχία, ίσως και από όρκους υποταγής και αναγνώρισης του αυτοκράτορα. Τέλος, προβλεπόταν η ανταλλαγή δώρων ως ένδειξη καλής θέλησης και καθοριζόταν η προίκα της νύφης¹⁶⁵.

Φαίνεται, λοιπόν, πως βασικός στόχος του Μανουήλ Δούκα Κομνηνού ήταν να εξασφαλίσει τα δυτικά σύνορα του κράτους του, δημιουργώντας μία ιδιότυπη σχέση υποτέλειας με έναν ισχυρό άρχοντα της περιοχής, τον Θεόδωρο Πετραλείφη.

¹⁵⁹ Μηλιαράκης (1898) 325· Nicol (1957) 128-129.

¹⁶⁰ Λάππας (2007) 163.

¹⁶¹ Ιώβ (1864) 127, 904.

¹⁶² Τσιλιγιάννης (2012) 23.

¹⁶³ Νικολάου (2005) 16· Μεργιάλη-Σαχά (2015) 241· Σαββίδης (2006) 314.

¹⁶⁴ Παναγοπούλου (2006) 416 - 417, 456, 491 - 492.

¹⁶⁵ Παναγοπούλου (2006) 423 - 424, 435, 487-488· Νικολάου (2005) 53· Βασιλοπούλου (2016) 76, 85.

Ο γάμος τους, έπειτα από την συγκατάθεση των αδελφών της Θεοδώρας, αφού ο πατέρας της Ιωάννης είχε πεθάνει¹⁶⁶, τελείται με κάθε μεγαλοπρέπεια και λαμπρότητα στα Σέρβια το 1230 με 1231¹⁶⁷ και έπειτα το ζεύγος με επίσημη συνοδεία φθάνει στην Άρτα. Η Θεοδώρα πρέπει να ήταν τότε δεκαέξι με δεκαεπτά ετών, κατάλληλη για γάμο, αφού στο Βυζάντιο το κορίτσι μπορούσε να παντρευτεί ακόμα και την ηλικία των δώδεκα και δεκατριών ετών¹⁶⁸.

Ο Μιχαήλ Β΄, φιλόδοξος με ανήσυχο πνεύμα, θα επιδοθεί στην εδραίωση της κυριαρχίας του και στην εξάπλωση του κράτους, του Δεσποτάτου της Ηπείρου, του οποίου ήταν ο ιδρυτής¹⁶⁹, ενώ η νεαρή Θεοδώρα θα αναδειχθεί σε πρώτη κυρία του Δεσποτάτου. Σε αυτήν την ισχυρή θέση που ανέβηκε, δεν θα παρασυρθεί από τη δόξα και τις τιμές του αξιώματος της, αλλά θα παραμείνει σεμνή και ταπεινή¹⁷⁰.

¹⁶⁶ Ιώβ (1864) 127, 904.

¹⁶⁷ Polemis (1968) 98· Βαρζός (1984) 554· Nicol (1984²) 5.

¹⁶⁸ Κουκουλές (1951), τόμ. Β΄. ΙΙ, 185.

¹⁶⁹ Nicol (1984²) 6.

¹⁷⁰ Ιώβ (1864) 127, 904.

V. Τα δύσκολα χρόνια της συζυγικής της ζωής

Οι ευτυχισμένες στιγμές του ζευγαριού ήταν λίγες. Η γαλήνη και η ευτυχία της έγγαμης ζωής τους διακόπτεται γρήγορα όταν «ο τῶν δικαίων ἐχθρός» (ο διάβολος) φθονώντας την συζυγική τους αρμονία και την αρετή της Θεοδώρας παρασύρει τον Μιχαήλ σε πορνεία και ακολασία με μία Αρτινή αρχόντισσα, την Γαγγρηνή¹⁷¹.

Στο «Χρονικό του Γαλαξειδίου» περιγράφεται με γλαφυρό τρόπο αυτή η παράνομη σχέση. Αναφέρεται συγκεκριμένα ότι ο σατανάς ώθησε τον Μιχαήλ να χωρίσει τη νόμιμη σύζυγό του και να προτιμήσει μία άλλη γυναίκα, η οποία με «μαγγανείες καί μαγεῖες¹⁷² περίσσης καί μέ χίλια σατανικά ποτίσματα καί φερσίματα» τον έκανε να την αγαπήσει¹⁷³. Το ίδιο μας παραδίδει και ο Ιώβ στον *Βίο*, «πορνικῶς¹⁷⁴ ὁ Μιχαήλ ἐπιμανεῖς καί το τῆς αἰσθήσεως ὑγιές μαγίαις ὑπ' ἐκείνης ὑποκλαπεῖς¹⁷⁵». Πλανεμένος, λοιπόν, ο Μιχαήλ, με θολή κρίση¹⁷⁶ δίνει εντολή προς ὅλους να μην συμπαραστέκονται στην Θεοδώρα, να μην την βοηθούν και ορίζει αυστηρά να μην κάνουν λόγο γι' αυτήν στα ανάκτορα, ούτε να προφέρουν το όνομα της¹⁷⁷.

Όμως η Θεοδώρα στην αυθαιρεσία του συζύγου της αντέταξε την υπομονή, δεν έχασε το κουράγιο της, δεν λιποψύχησε ούτε κάμφθηκε το φρόνημά της, αντιθέτως προτίμησε τη σιωπή και την εκούσια μόνωση¹⁷⁸.

Οπλισμένη με την πίστη της και την ελπίδα της στο Θεό εγκαταλείπει το παλάτι και για πέντε ολόκληρα χρόνια μαζί με το πρωτότοκο παιδί της, τον Νικηφόρο, που γεννήθηκε στην εξορία, θα περιπλανηθεί στις ερημιές, ζώντας σε σπηλιές και «άγρια ρουμάνια» και τρώγοντας ρίζες χορταριών¹⁷⁹. Θα ταλαιπωρηθεί από το κρύο και τη ζέστη, την πείνα και τη δίψα, την εγκατάλειψη και τη μοναξιά¹⁸⁰. Όλο αυτό το διάστημα παρακαλούσε τον Θεό χωρίς να βγει από το στόμα της κανένα παράπονο

¹⁷¹ Ιώβ (1864) 127, 905.

¹⁷² Greenfield (1995) 118· Marwick (1970) 11-13· Βακαλούδη (2001) 350-351· Κουκουλές (1948), τόμ. Α΄.Π, 226.

¹⁷³ Σάθας (1865) 198.

¹⁷⁴ Ακανθόπουλος (2006) 686· Γκόφας (1989) 128-129· Hunter (1803) 201.

¹⁷⁵ Ιώβ (1864) 127, 905.

¹⁷⁶ Κουκουλές (1948), τόμ. Α΄.Π, 226.

¹⁷⁷ Ιώβ (1864) 127, 905.

¹⁷⁸ Γιαννούλης (2001) 24.

¹⁷⁹ Σάθας (1865) 198.

¹⁸⁰ Ιώβ (1864) 127, 905.

για τον Μιχαήλ¹⁸¹. Δεν είπε ποτέ τίποτα άπρεπο ούτε βαρυγκώμησε για οποιονδήποτε¹⁸². Και ενώ περιπλανιόταν με το γιο της, τον διάδοχο του άντρα της που την είχε περιφρονήσει, φθάνει στο χωριό Πρένιστα, στις πλαγιές των Τζουμέρκων, το σημερινό Κορφοβούνι¹⁸³. Ο ιερέας του χωριού τη συναντά να μαζεύει λάχανα και μετά από επίμονη προσπάθεια να μάθει ποια είναι του φανερώνεται¹⁸⁴. Έτσι της πρόσφερε καταφύγιο στο σπίτι του και εκεί την έκρυψε με κάθε φροντίδα και προσοχή για το υπόλοιπο της εξορίας της¹⁸⁵.

Μέχρι και σήμερα κάτοικοι της περιοχής γνωρίζουν και δείχνουν ακόμα και το βράχο «Πολτρώνα» στον οποίο κατέφευγε και κρυβόταν η Αγία, τοποθεσία που βρίσκεται ανατολικά του χωριού κοντά στο παλαιό μοναστήρι του Αγίου Νικολάου¹⁸⁶.

¹⁸¹ Σάθας (1865) 198-199.

¹⁸² Γιαννούλης (2001) 25.

¹⁸³ Ξενόπουλος (1884) 10-12.

¹⁸⁴ Ιώβ (1864) 127, 905.

¹⁸⁵ Σάθας (1865) 199.

¹⁸⁶ Ξενόπουλος (1884) 139.

VI. Η δικαίωση

Μετά από πέντε χρόνια δοκιμασιών «ή πονηρά πᾶσα εἰς φῶς ἤχθη πράξις, καὶ ἐν νῶ γενόμενος ἐνεσείσθη ὁ Μιχαήλ»¹⁸⁷. Ο ιερομόναχος Ευθύμιος στο «Χρονικό του Γαλαξειδίου» αναφέρει ότι η ψυχή του Μιχαήλ ταραζόταν και έβλεπε όνειρα και πως η εκδίκηση του Θεού θα τον χτυπήσει, αν δεν μετανοήσει για ό,τι έχει κάνει στη σύζυγο του¹⁸⁸. Απ' την άλλη μεριά αντιδρούν και οι ευγενείς άρχοντες της Άρτας αγανακτισμένοι από την έκλυτη ζωή του Μιχαήλ και την αλαζονεία της Γαγγρηνής. Διώχνουν την Αρτινή αρχόντισσα από το παλάτι και απαιτούν από το βασιλιά να αλλάξει ζωή¹⁸⁹, αναλογιζόμενοι και το πολιτικό κόστος που προέκυπτε από αυτή του την επιλογή, καθώς είχε διαρραγεί και η σχέση με την οικογένεια των Πετραλείφων.

Ο Μιχαήλ συνταράσσεται, «έρχεται εἰς ἑαυτόν» κατανοεί το σφάλμα του και στέλνει αμέσως έμπιστους ανθρώπους να βρουν και να φέρουν πίσω τη Θεοδώρα. Στο «Χρονικό του Γαλαξειδίου» αναφέρεται ότι ο ίδιος ο Μιχαήλ βρίσκει τη Θεοδώρα στην Πρένιστα και την παρακαλεί να γυρίσει πίσω, πιθανότατα γύρω στα 1237¹⁹⁰. Η επάνοδος της Θεοδώρας γίνεται με επισημότητα και λαμπρότητα. Ενδεχομένως η πανηγυρική είσοδός της εικονίζονταν στις τοιχογραφίες του ανατολικού εσωτερικού τοίχου του δυτικού προστώου στο ναό της, ελάχιστα σπαράγματα των οποίων σώζονται μέχρι σήμερα.

Για να εξιλεωθεί για τις πράξεις του ο Μιχαήλ αναγείρει τη μονή της Κάτω Παναγιάς κοντά στην Άρτα. Στη βόρεια καμάρα εξωτερικά υπάρχει χαραγμένη η επιγραφή της μετανοίας του: «Πύλας ἡμῖν ἄνοιξον (ῶ) Θ(εο)ῦ μ(ἦ)τερ, τῆς μετανοίας, τοῦ φωτὸς οὔσα πύλη. Δ(εσπότη) Μ(ιχαήλ) Π(αράσχου) Ρ(ύσιν)»¹⁹¹. Σε ανάμνηση του ίδιου γεγονότος κτίζει και την Ιερά Μονή Παντάνασσας κοντά στη Φιλιππιάδα, απ' την οποία σήμερα σώζεται μόνο το παρεκκλήσιο της νότιας πλευράς¹⁹². Επίσης, όπως αναφέρεται στο «Χρονικό του Γαλαξειδίου» ο Μιχαήλ χτίζει και την ιερά μονή του Σωτήρος Χριστού στο Γαλαξειδί ως δώρο μεταμέλειας και ευχαριστήριο για την απαλλαγή του από τη Γαγγρηνή. Ανάμεσα στα έργα του που του αποδίδονται είναι

¹⁸⁷ Ιώβ (1864) 127, 905.

¹⁸⁸ Σάθας (1865) 199-200.

¹⁸⁹ Ιώβ (1864) 127, 905.

¹⁹⁰ Σάθας (1865) 199-200

¹⁹¹ Ορλάνδος (1972-73) 121-126.

¹⁹² Βοκοτόπουλος (1997) 60-72.

και η ίδρυση ενός μοναστηριού στην Άρτα αφιερωμένο στο «Μεγαλομάρτυρα Άγιο Γεώργιο»¹⁹³.

Έκτοτε το ζευγάρι θα ζήσει με αγάπη και ομόνοια αποκτώντας ακόμη πέντε παιδιά¹⁹⁴.

¹⁹³ Ιώβ (1864) 127, 908.

¹⁹⁴ Τσιλιγιάννης (2012) 41.

VII. Τα τέκνα του Μιχαήλ Β΄ ΚομνηνοΔούκα και της Αγίας Θεοδώρας

Τα γνήσια τέκνα του Μιχαήλ Β΄ και της Θεοδώρας ήταν: ο Νικηφόρος Α΄¹⁹⁵, ο Ιωάννης¹⁹⁶, ο Δημήτριος¹⁹⁷, η Άννα¹⁹⁸, η Ελένη¹⁹⁹ και μια ακόμη κόρη ανώνυμη και άγνωστου βίου για την οποία ελάχιστες πληροφορίες μας παραδίδει ο Παχυμέρης, γράφοντας ότι ήταν σύζυγος του Αλέξιου Ραούλ τον οποίο η Αγία Θεοδώρα δέχτηκε ως γαμπρό της με πολλή χαρά²⁰⁰. Εσφαλμένως η ανώνυμη έχει θεωρηθεί κόρη του ανώνυμου επίσης δούκα Βατάτζη, αδερφού του αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη²⁰¹ όπως επίσης λανθασμένη ήταν και η άποψη ότι η σύζυγος του Ραούλ ήταν κόρη του Δημητρίου, γιου του Μιχαήλ Β΄ και της Θεοδώρας²⁰².

Ας σημειωθεί ότι ο Μιχαήλ Β΄ είχε και δύο νόθους γιούς από τη σχέση του με την Γαγγρηνή τον Ιωάννη Α΄ και τον Θεόδωρο²⁰³.

1. Νικηφόρος Α΄ Άγγελος, Κομνηνός, Δούκας

Ο Νικηφόρος Α΄ είναι το πρώτο νόμιμο τέκνο του Μιχαήλ Β΄ και της Θεοδώρας και ο νόμιμος διάδοχος²⁰⁴. Γεννήθηκε στην Πρένιτσα της Άρτας πιθανότατα το 1232 και απεβίωσε στη Άρτα περί το 1296²⁰⁵. Έζησε τα πέντε πρώτα χρόνια της ζωής του μαζί με την μητέρα του στην εξορία, υποφέροντας μαζί της όλες τις σκληρές δοκιμασίες²⁰⁶. Κατόρθωσαν όμως να επιβιώσουν και να βρουν προστασία στο σπίτι ενός ιερέως της Πρένιστας²⁰⁷. Δίπλα του ο Νικηφόρος θα μάθει τα πρώτα γράμματα. Όταν αποκαταστάθηκαν οι σχέσεις των γονιών του, ο Νικηφόρος συνέχισε την εκπαίδευσή του στη σχολή της Άρτας.

Η μητέρα του, η Θεοδώρα, που υπήρξε οργανωτικός εγκέφαλος των διπλωματικών ενεργειών και συμφωνιών του Δεσποτάτου, οδηγεί το γιο της το 1249

¹⁹⁵ Παχυμέρης(1835) 243.

¹⁹⁶ Παχυμέρης(1835) 243.

¹⁹⁷ Παχυμέρης(1835) 243.

¹⁹⁸ Ακροπολίτης (1837) 168.

¹⁹⁹ Ακροπολίτης (1837) 168.

²⁰⁰ Παχυμέρης (1984) 319.

²⁰¹ Βαρζός (1984) 623.

²⁰² Μουστοξύδης (1843) 55.

²⁰³ Τσιλιγιάννης (2012) 43.

²⁰⁴ Ακροπολίτης (1837) 283.

²⁰⁵ Polemis (1968) 94· Nicol (1984²) 69.

²⁰⁶ Ιώβ (1864) 127, 908.

²⁰⁷ Ιώβ (1864) 127, 908.

στην Νίκαια²⁰⁸. Εκεί στις Πηγές²⁰⁹ θα πετύχει να τον μνηστεύσει με την Μαρία²¹⁰ κόρη του Θεόδωρου Λάσκαρη και εγγονή του αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη²¹¹. Τον Οκτώβριο του 1256 τελούνται στη Θεσσαλονίκη με κάθε λαμπρότητα οι γάμοι του Νικηφόρου και της Μαρίας από τον πατριάρχη Αρσένιο²¹² και ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης του απονέμει τον τίτλο του Δεσπότη²¹³. Ο Νικηφόρος θα αποκτήσει με τη σύζυγό του μια κόρη, η οποία ονομάστηκε και αυτή Μαρία²¹⁴. Δυστυχώς όμως η σύζυγός του θα πεθάνει νωρίς και δύο χρόνια μετά το θάνατο της, το 1265²¹⁵, θα νυμφευθεί την Άννα, τρίτη κόρη του Ιωάννη Καντακουζηνού και της Ειρήνης Παλαιολόγου²¹⁶. Από τον γάμο αυτό απέκτησε τρία παιδιά, την Θαμάρ²¹⁷, τον διάδοχό του, Θωμά²¹⁸ και τον Μιχαήλ²¹⁹.

Ο Νικηφόρος Α΄ είχε λάβει από τον πατέρα του Μιχαήλ Β΄ μαθήματα για τα θέματα της διοίκησης του κράτους και κυρίως των διεθνών σχέσεων. Όπως ο πατέρας του, ακολούθησε μία αμφίρροπη εξωτερική πολιτική, ώστε να εξασφαλίσει την ισορροπία μεταξύ των διαφόρων ηγεμόνων, ομόδοξων και ετερόδοξων²²⁰. Έτσι, προκειμένου να περισώσει όσα περισσότερα εδάφη του κράτους του μπορούσε, έκλινε συμφωνίες ακόμη και με δυτικούς ηγεμόνες, όπως με τον Ούγο του Μπριέν, Δούκα των Αθηνών²²¹, τον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο του Μορέως²²², τον Ριχάρδο Ορσίνι, κόμη της Κεφαλληνίας²²³ και κυρίως με τον βασιλέα Νεάπολης και Σικελίας Κάρολο του Ανζού²²⁴.

Επίσης, ως πιστός ορθόδοξος χριστιανός, συνεργάστηκε με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ για τη διαφύλαξη της ορθόδοξης πίστης και την ακύρωση των ενεργειών για τη θρησκευτική ένωση με τους Λατίνους²²⁵, την οποία είχε επιδιώξει ο

²⁰⁸ Polemis (1968) 95.

²⁰⁹ Polemis (1968) 95.

²¹⁰ Σταυρίδου-Ζαφράκα (1991) 88.

²¹¹ Polemis (1968) 96.

²¹² Nicol (1984²) 6.

²¹³ Ακροπολίτης (1837) 395.

²¹⁴ Ακροπολίτης (1837) 443.

²¹⁵ Nicol (1984²) 8.

²¹⁶ Nicol (1984²) 8.

²¹⁷ Polemis (1968) 95.

²¹⁸ Guiland (1959) 52-89.

²¹⁹ Τσιλιγιάννης (2012) 47.

²²⁰ Τσιλιγιάννης (2012) 47.

²²¹ Nicol (1984²) 19.

²²² Zakythinis (1932) 14.

²²³ Nicol (1984²) 36.

²²⁴ Nicol (1984²) 11.

²²⁵ Leonard (1954) 115-117.

προκάτοχος του Ανδρόνικου Β΄, ο Μιχαήλ Η²²⁶ και, ακολουθώντας το παράδειγμα της Αγίας μητέρας του ανήγειρε τον περίτεχνο ναό της Παναγίας της Παρηγορήτισσας²²⁷.

2. Ιωάννης Δούκας

Ο Ιωάννης Δούκας, είναι το δεύτερο γνήσιο τέκνο του Μιχαήλ Β΄ και της Θεοδώρας. Γεννήθηκε στην Άρτα προφανώς μετά το 1237, αφού δηλαδή η Θεοδώρα γύρισε με το πρωτότοκο γιο της από την εξορία γύρω στα 1236²²⁸.

Η μητέρα του το 1261 τον οδήγησε με βασιλική συνοδεία στο αυτοκρατορικό παλάτι της Κωνσταντινουπόλεως για την περαιτέρω κοινωνική και πολιτική του εξέλιξη²²⁹. Οι λόγοι βέβαια αυτής της ενέργειας της Θεοδώρας υποκρύπτουν διπλωματική σκοπιμότητα²³⁰. Πρώτον, οδήγησε το γιο της στον Μιχαήλ Η΄ ως εγγύηση φιλίας και συμμαχίας μεταξύ αυτού και του συζύγου της Μιχαήλ Β΄²³¹ και δεύτερον για να παντρευτεί μία πριγκίπισσα, ώστε να εξασφαλιστεί μέσω ενός τέτοιου γάμου η συμμαχία με το Βυζαντινό Κράτος. Πράγματι, ο Ιωάννης Δούκας μετά από επιθυμία του Μιχαήλ Η΄ θα παντρευτεί τη δεύτερη κόρη του Σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου Τορνικίου²³². Δυστυχώς όμως ο αυτοκράτορας εξαιτίας των συνεχών πολέμων με τον Μιχαήλ Β΄ και επειδή ο Νικηφόρος Α΄ συμάχησε με τον Κάρολο του Ανζού²³³ φυλάκισε και τύφλωσε τον Ιωάννη το 1280²³⁴.

Ο Μιχαήλ Η΄ τήρησε σκληρή στάση προς τα τέκνα του Μιχαήλ Β΄, έστω και αν αυτά είχαν δηλώσει προς αυτόν πίστη και φιλία²³⁵. Οι αδιάκοπες παρακλήσεις της Θεοδώρας για αποφυλάκιση του γιου της έπεφταν στο κενό εξασφαλίζοντας μόνο ψευδείς υποσχέσεις εκ μέρους του αυτοκράτορα. Ο τόπος και ο χρόνος θανάτου του Ιωάννη Δούκα παραμένουν άγνωστοι. Ορισμένοι μελετητές τοποθετούν το χρόνο ανάμεσα στο 1280 (έτος έναρξης της φυλάκισης του) και το 1283 έτος θανάτου του

²²⁶ Beck (1980) 196-200.

²²⁷ Ορλάνδος (1963) 7-18.

²²⁸ Τσιλιγιάννης (2012) 57.

²²⁹ Nicol (1984²) 17.

²³⁰ Polemis (1968) 95.

²³¹ Nicol (1984²) 15, 17.

²³² Nicol (1984²) 21· Kazhdan (1991γ), τόμ. 3, 2096-2097.

²³³ Nicol (1984²) 34.

²³⁴ Polemis (1968) 95.

²³⁵ Nicol (1984²) 21.

αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ και ανάρρησης του Ανδρόνικου Β΄ που ήταν φιλικά διακείμενος προς τον Δεσπότη της Ηπείρου, Νικηφόρο Α΄²³⁶.

3. Δημήτριος Δούκας Κομνηνός

Ο Δημήτριος είναι ο νεότερος γιος του Μιχαήλ Β΄²³⁷, ο οποίος υπεραγαπούσε τον πατέρα του και του είχε ιδιαίτερη αδυναμία²³⁸. Γεννήθηκε στην Άρτα πιθανότατα το 1250²³⁹. Έλαβε ιδιαίτερη μόρφωση και ακολούθησε καριέρα στο βυζαντινό στρατό²⁴⁰. Όταν ο πρωτότοκος αδερφός του, Νικηφόρος Α΄, ανέλαβε Δεσπότης της Άρτας, ο Δημήτριος δήλωσε ότι δεν επιθυμούσε να ζει πλέον στην Ήπειρο και μετά το θάνατο του πατέρα του²⁴¹ αναχώρησε. Άρχισε μάλιστα να αυτοαποκαλείται Μιχαήλ προς τιμήν του πατέρα του²⁴², ενώ είχε και την προσωνυμία Κουτρούλης που του είχε προσάψει ο αδερφός του, Νικηφόρος Α΄²⁴³. Το 1278 θα παντρευτεί την Άννα Παλαιολογίνα Κομνηνή, κόρη του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, και θα λάβει τον τιμητικό τίτλο του Δεσπότη²⁴⁴. Ο Nicol κρίνει ότι ο Δημήτριος ήταν ως Δεσπότης της Ηπείρου σε εξορία²⁴⁵. Υπάρχουν διάφορες απόψεις για την απόδοση αυτού του τίτλου στον Δημήτριο. Είτε ότι ήταν μία απειλή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ κατά του ηγεμόνα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, Νικηφόρου Α΄, είτε ότι αποτελούσε ένα πολιτικό και διπλωματικό προγεφύρωμα της βασιλομήτορος Θεοδώρας²⁴⁶.

Το 1281 διακρίθηκε στον πόλεμο κατά του Καρόλου του Ανζού, ο οποίος είχε φυλακίσει την αδερφή του Ελένη μαζί με τα παιδιά της²⁴⁷. Όταν μάλιστα ο αυτοκράτορας αναχώρησε για την Ανατολή τον άφησε επίτροπο με τον τίτλο «Δεσπότη της Άρτας», αν και ο αδερφός του κατείχε ήδη τον τίτλο.

Το 1304 χωρίς επαρκείς αποδείξεις τον φυλάκισαν με την κατηγορία της συνωμοσίας²⁴⁸. Άγνωστος παραμένει ο τρόπος και το έτος θανάτου του. Από μία κατεστραμμένη ταφική επιγραφή στη Βλαχέρνα της Άρτας συνάγεται το συμπέρασμα

²³⁶ Polemis (1968) 95.

²³⁷ Παχυμέρης (1984) 243.

²³⁸ Polemis (1968) 96.

²³⁹ Τσιλιγιάννης (2012) 61.

²⁴⁰ Polemis (1968) 26.

²⁴¹ Παχυμέρης (1984) 243.

²⁴² Polemis (1968) 96.

²⁴³ Γρηγοράς (1829) 204.

²⁴⁴ Guiland (1959) 76.

²⁴⁵ Nicol (1984²) 22.

²⁴⁶ Τσιλιγιάννης (2012) 63.

²⁴⁷ Polemis (1968) 96, Nicol (1984²) 37.

²⁴⁸ Polemis (1968) 96-97.

ότι εκεί ενταφιάσθηκαν οι δύο γιοι της Θεοδώρας, οι οποίοι πέθαναν από βίαιο θάνατο²⁴⁹.

4. Άννα Αγγελίνα Κομνηνή

Η Άννα γεννήθηκε στην Άρτα και από την εφηβική της ηλικία έδειχνε μία τάση προς τον μοναχισμό²⁵⁰. Όμως ο πατέρας της προτιμούσε να την παντρέψει για λόγους διπλωματικούς. Η μητέρα της παρεμβαίνει και σχεδιάζει το γάμο με σκοπό από τη μία μεριά να θέσει φραγμό στα σχέδια των παπικών και από την άλλη να εξασφαλίσει τη συμμαχία των Δυτικών²⁵¹.

Το 1258, ο Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος βρισκόταν στο απόγειο της δόξας του. Ο Μιχαήλ Β΄ είδε στο πρόσωπο του έναν ικανό σύμμαχο που θα μπορούσε να τον βοηθήσει στα επεκτατικά του σχέδια εναντίον της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Αυτή τη συμμαχία θα την πετύχαινε με τον Γουλιέλμο, ο οποίος ήταν ήδη χήρος²⁵². Ο Γουλιέλμος, ανάμεσα στα άλλα δώρα της προίκας, θα έπαιρνε και εδάφη της Νότιας Θεσσαλίας²⁵³. Όταν ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος απεβίωσε η Άννα παντρεύτηκε τον Νικόλαο Β΄ του Σαιντ Ομέρ που ήταν αυθέντης των Θηβών²⁵⁴. Η ζωή της δίπλα στο δεύτερο σύζυγο της είναι άγνωστη ωστόσο από μία επιτύμβια επιγραφή είναι γνωστό ότι απεβίωσε στην Ανδραβίδα του 1286²⁵⁵.

5. Ελένη Δούκα

Η Ελένη Αγγελίνα Δούκα ήταν προικισμένη από τη φύση με ωραίο παράστημα αλλά είχε και «τήν έρασμίαν εκείνην χάριν» που διπλασίαζε την ομορφιά της²⁵⁶. Παράλληλα ήταν απλή και προσιτή στο λαό και γι' αυτό ήταν αγαπητή σε όλους²⁵⁷. Η Θεοδώρα και ο Μιχαήλ Β΄ για λόγους φυσικά διπλωματικούς πάντρεψαν την νεαρή Ελένη με τον Μανφρέδο, γιο του Φρειδερίκου Β΄ Χοενστάουφεν, αυτοκράτορα της Γερμανίας²⁵⁸.

²⁴⁹ Παπαδοπούλου (2002) 78.

²⁵⁰ Μηλιαράκης (1898) 520.

²⁵¹ Nicol (1984²) 7-48· Geanakoplos (1953) 103-104.

²⁵² Μηλιαράκης (1898) 520-521.

²⁵³ Hopf (1873) 107.

²⁵⁴ Runciman (1986) 54.

²⁵⁵ Bon (1957) 129-139.

²⁵⁶ Δένδιας (1926) 229.

²⁵⁷ Δένδιας (1926) 230.

²⁵⁸ Δένδιας (1926) 230-231.

Με το γάμο αυτό ο Μιχαήλ Β΄ πίστευε ότι θα εκπλήρωνε τον διακαή πόθο του, να καταλύσει αρχικά το κράτος της Νίκαιας και στη συνέχεια να στραφεί εναντίον των Λατίνων, να απελευθερώσουν την Κωνσταντινούπολη και ο ίδιος να ανακηρυχτεί αυτοκράτορας όλων των Ρωμαίων. Ο Μανφρέδος, απ' την άλλη, σκέφτηκε να νυμφευθεί την ηπειρώτισσα πριγκίπισσα, για να αυξήσει τις δυνάμεις του που θα προέκυπταν από την συμμαχία με τον ηγεμόνα της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄. Έλαβε μάλιστα ως προίκα το Δυρράχιο, τον Αυλώνα, τα Βελέγραδα, τα Κάνινα και την Κέρκυρα²⁵⁹. Η Θεοδώρα ήταν ιδιαίτερα χαρούμενη με το γάμο της Ελένης, γιατί απέκτησε γαμπρό που ήταν αντίπαλος του πάπα και φίλος των Ορθοδόξων²⁶⁰.

Η Ελένη όμως αναδείχθηκε σε μία τραγική βασίλισσα. Ο βασιλιάς Μανφρέδος ενώ πολεμά επί επτά έτη εναντίον των στρατευμάτων του πάπα το 1266 νικάται από τον Γάλλο Κάρολο του Ανζού, υποστηρικτή του πάπα και χάνει τη ζωή του²⁶¹. Η Ελένη και τα παιδιά της συλλαμβάνονται από πράκτορες του Καρόλου και μεταφέρονται στην αυλή του στο Lago Pesole, στη Basilicata²⁶². Κατά το διάστημα της παραμονής της εκεί, παρακαλεί τον Κάρολο να ελευθερώσει τα παιδιά της αλλά μάταια²⁶³. Μεταφέρεται έπειτα στο φρούριο της Νοκερίας και εκεί αρνείται πεισματικά την πρόταση του Καρόλου να προχωρήσει σε ένα δεύτερο γάμο με τον Ισπανό Ερρίκο Ινφάντη της Καστιλίας²⁶⁴, διότι, αν ο τελευταίος έπαιρνε την προίκα της μπορούσε να διευρύνει τις κτήσεις του εις βάρος του Μιχαήλ Β΄ και υπέρ του Καρόλου του Ανζού και κατ' επέκταση του πάπα. Σε αυτή την περίπτωση η Ελένη έπραξε υπέρ της Ορθοδοξίας και κατά των επεκτατικών σχεδίων του πάπα. Μάταια ο πατέρας της στέλνοντας και επιστολή στον πάπα, προσπάθησε να πετύχει την απελευθέρωση της Ελένης και των παιδιών της²⁶⁵. Πρώτα βρίσκουν το θάνατο τα παιδιά της, εγκλεισμένα σε διάφορες φυλακές και έπειτα η Ελένη το 1271 σε ηλικία μικρότερη των 30 ετών²⁶⁶. Ο μελετητής της ζωής της Ελένης, Μιχαήλ Δένδιας διατύπωσε την άποψη ότι ήταν κρίμα που η Ορθόδοξος Εκκλησία δεν σκέφτηκε να αγιάσει και την Ελένη αφού «έμαρτύρησεν ἀληθῶς ὑπέρ τῆς πίστεως, ὑπέρ τῆς ἀρετῆς, ὑπέρ τῆς εὐγενείας τοῦ ἔθνους αὐτῆς»²⁶⁷.

²⁵⁹ Merendino (1974) 1-15.

²⁶⁰ Παχυμέρης (1984) 317.

²⁶¹ Runciman (1958) 96-97.

²⁶² Δένδιας (1926) 267.

²⁶³ Δένδιας (1926) 285.

²⁶⁴ Δένδιας (1926) 278-279.

²⁶⁵ Δένδιας (1926) 277.

²⁶⁶ Δένδιας (1926) 290.

²⁶⁷ Δένδιας (1926) 219-294.

VIII. Ο ασκητικός της βίος

Μετά από σαράντα περίπου χρόνια έγγαμου βίου, ο Δεσπότης Μιχαήλ Β΄ «καλῶς καὶ θεοφιλῶς βιώσας»²⁶⁸ απεβίωσε κατά το 1268²⁶⁹. Η Θεοδώρα αμέσως μετά το θάνατο του συζύγου της καταφεύγει σε μοναστήρι. Πολύ συχνά στα αγιολογικά κείμενα υπάρχουν περιπτώσεις πλουσίων και αριστοκρατικών γυναικών, οι οποίες μετά το θάνατο των συζύγων τους μοίραζαν την περιουσία τους και έβρισκαν καταφύγιο σε κάποιο μοναστήρι²⁷⁰. Το κίνητρό τους δεν ήταν φυσικά οικονομικό, αφού είναι προφανές ότι μπορούσαν να βιοποριστούν μόνες τους, αλλά η μεγάλη τους επιθυμία για την ησυχία και τον εξαγνισμό που πρόσφερε η μοναστηριακή ζωή. Μακριά από την κοσμική ζωή το μοναστήρι αποτελούσε τόπο αυτοσυγκέντρωσης, περισυλλογής, μελέτης και προσφοράς.

Δέκα περίπου χρόνια ζει ως μοναχή στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου²⁷¹. Η ζωή της είναι ασκητική, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά και ο υμνογράφος της, ο μοναχός Ιώβ: «Άγγελος ἐξ ἀνθρώπων ἀνεφάνης Ὅσια, ζηλώσασα τὸν βίον Ἀγγέλων»²⁷².

Για το διάστημα της μοναστικής της ζωής μοναδική πηγή αποτελεί ο βιογράφος της ο μοναχός Ιώβ. Η Θεοδώρα κοσμεί το μοναστήρι πρώτα με αφιερώματα, σκεύη και κεντήματα. Εξαγνίζει το σώμα της με νηστείες, αυξάνει τους καρπούς των αρετών της με αγρυπνίες, παραμένοντας αδιαλείπτως σε μία νοερά προσευχή και συνομιλία με τον Θεό και ψάλλει ύμνους²⁷³. Υπηρετεί με προθυμία όλες τις αδερφές μοναχές και γίνεται ο προστάτης των αδικουμένων, η βοήθεια για τις χήρες και τα ορφανά, το στήριγμα των φτωχών και των θλιβομένων²⁷⁴. Με πολλή ταπείνωση και αγάπη γινόταν «τά πάντα πᾶσι»²⁷⁵.

Η Θεοδώρα φροντίζει και ενδιαφέρεται για τη ζωή των μοναχών και των ασκητών της περιοχής προς τους οποίους μάλιστα τρέφει ιδιαίτερη τιμή, όπως φανερώνεται στο βίο του Αγίου Ανδρέα του Ερημίτη²⁷⁶. Με δική της εντολή κτίστηκε στο σημείο

²⁶⁸ Ιώβ (1864) 127, 908.

²⁶⁹ Βαρζός (1984) 634- 635.

²⁷⁰ Νικολάου (2005) 16· Κουκουλές (1951), τόμ. Β΄, II, 215.

²⁷¹ Γιαννούλης (2001) 32.

²⁷² Γιαννούλης (2001) 112.

²⁷³ Ιώβ (1864) 127, 908.

²⁷⁴ Ιώβ (1864) 127, 908.

²⁷⁵ Ιώβ (1864) 127, 908· Λάππας (2007) 142.

²⁷⁶ Αρχιμ. Κανέλλος (1958) 11-17.

αυτό λαμπρός ναΐσκος και λάρνακα προς τιμή του Αγίου²⁷⁷. Ο ναός και ο τάφος του Αγίου σώζονται μέχρι σήμερα εντυπωσιάζοντας με τις αγιογραφίες του και τις λόγιες επιγραφές του, προερχόμενες πιθανότατα από τους λόγιους του κύκλου της Αγίας Θεοδώρα.²⁷⁸, γεγονός που μαρτυρεί την αδιάκοπη και δυναμική παρουσία της Οσίας Θεοδώρα στη ζωή του Δεσποτάτου ακόμα και όταν είχε αποσυρθεί στο μοναστήρι.

²⁷⁷ Κίσσας (1992) 205.

²⁷⁸ Κίσσας (1992) 205.

ΙΧ. Η κοινωνική πολιτική της βασίλισσας Θεοδώρας

Στην μοναδική ιστορική πηγή για το βίο της Αγίας Θεοδώρας του λόγιου μοναχού, ιστορικού και υμνογράφου Ιώβ Μέλη²⁷⁹, μας παραδίδονται αρκετές πληροφορίες και για την κοινωνική της δράση. Καταρχήν, παραστεκόταν φίλη και προστάτιδα σε κάθε χήρα, «ὄρφανῶν και χηρῶν ἀντιλαμβανομένη», ανεξαρτήτως αν αυτή έχασε το σύζυγό της στο πεδίο της μάχης για την υπεράσπιση του Δεσποτάτου και της Ορθοδοξίας ή από ατύχημα ή από φυσικό θάνατο και φρόντιζε με ιδιαίτερη στοργή τα ορφανά, επιδιώκοντας να επιβιώσουν και να μείνουν πιστά στην Ορθόδοξη Χριστιανική πίστη²⁸⁰. Η χηρεία άλλωστε συνιστούσε για την Βυζαντινή μία από της πιο δυσχερείς καταστάσεις στις οποίες μπορούσε να περιέλθει²⁸¹. Η «αδυναμία» του φύλου της την καθιστούσαν τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο ανίσχυρη και ευάλωτη κοινωνικά²⁸². Πολλές χήρες οδηγούνταν στο μοναχισμό ή στην σύναψη ενός δεύτερου γάμου από ανάγκη επιβίωσης²⁸³. Κατείχαν την πρώτη θέση μεταξύ των κοινωνικά ασθενέστερων καθώς έχοντας χάσει τον προστάτη τους δεν είχαν τη δυνατότητα να εξασφαλίζουν τα απαραίτητα²⁸⁴. Ζούσαν επομένως από φιλανθρωπίες, καθώς ιδιαίτερη μέριμνα από το κράτος δεν υπήρχε²⁸⁵. Πρώτιστο λοιπόν καθήκον της Αγίας Θεοδώρα ως ευσεβούς και ενάρετης χριστιανής ήταν η ελεημοσύνη αυτών των αδυνάτων γυναικών και των παιδιών τους.

Επίσης, «πτωχοῖς ἐπικουροῦσα», φρόντισε να γίνει καταγραφή όλων των φτωχών Αρτινῶν σε κρατικές καταστάσεις και τους βοηθούσε οικονομικά ώστε να επανενταχθούν στην κοινωνική δράση. Για όσους ήταν ηλικιωμένοι ή ανίκανοι να εργαστούν η Αγία Θεοδώρα φρόντιζε να τους παρέχονται χρήματα, τροφή και ενδύματα σε μία σταθερή βάση²⁸⁶.

Είχε το θείο χάρισμα να αντιλαμβάνεται τον πόνο και τη μελαγχολία ορισμένων ανθρώπων και, «θλιβομένοις παραμυθουμένη», να τους συντρέχει ηθικά παρηγορώντας τους και ενδυναμώνοντάς τους την ελπίδα μίας καλύτερης ζωής.

²⁷⁹ Ιώβ (1864) 127, 908.

²⁸⁰ Γιαννούλης (2001) 33.

²⁸¹ Νικολάου (2005) 174.

²⁸² Beaucamp (1993) 11-13.

²⁸³ Νικολάου (2005) 175.

²⁸⁴ Νικολάου (2005) 176.

²⁸⁵ Κωνσταντέλος (1986) 105-152.

²⁸⁶ Γιαννούλης (2001) 23-28.

Συγχρόνως, φρόντιζε να τονώνει με τα λόγια της την αφοσίωσή τους στην ορθόδοξη χριστιανική πίστη²⁸⁷.

«Καὶ πᾶσι γενομένη τὰ πάντα», ήταν παντού παρούσα για να επιλύει κάθε κοινωνικό πρόβλημα του λαού της Άρτας²⁸⁸. Το πιο σπουδαίο και αξιοθαύμαστο έργο της ήταν να βοηθά οικογένειες και άτομα όλων των κοινωνικών τάξεων, για οποιαδήποτε ανάγκη τους και «ἐν ταπεινώσει καρδίας», σε όλη της τη ζωή η Αγία Θεοδώρα υπήρξε μία σεμνή και ευγενής αρχόντισσα. Κάθε της πράξη είτε δημόσια είτε ιδιωτική είχε ως στόχο την κοινωνική ωφέλεια, την ανεξαρτησία του Δεσποτάτου της Ηπείρου και την διαφύλαξη της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης. Όλες αυτές τις ενέργειες τις έκανε πάντα με βαθειά ταπείνωση, χωρίς αλαζονεία, χωρίς έπαρση και χωρίς να προβάλλει τον εαυτό της²⁸⁹.

Ως έγγαμη, στο πλευρό του Μιχαήλ Β΄ άσκησε μεγάλο κοινωνικό έργο. Βοήθησε τον σύζυγό της, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, στην εξωτερική πολιτική του Δεσποτάτου, ώστε να διασφαλίσει συνθήκες ειρήνης που θα οδηγούσαν στην ευημερία του λαού της. Η μονή της Κάτω Παναγιάς, η μονή της Παντάνασσας και το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου το οποίο θα μετονομαστεί σε Αγία Θεοδώρα συνδέονται με το όνομα της²⁹⁰.

Συγκεκριμένα, η μονή της Κάτω Παναγιάς είναι κτισμένη στους πρόποδες του λόφου της Περάνθης, νότια της Άρτας. Είναι αφιερωμένη στο Γενέσιο της Θεοτόκου και ονομάζεται Κάτω Παναγιά πιθανώς σε αντιδιαστολή με την εκκλησία της Παρηγορήτισσας η οποία είναι κτισμένη σε ψηλότερο σημείο της πόλης. Η ίδρυσή της συνδέεται με τον Μιχαήλ Β΄ Κομνηνό Δούκα ο οποίος έκτισε τη μονή σε ένδειξη μεταμέλειας για την κακή συμπεριφορά του προς τη σύζυγό του Θεοδώρα. Η παλαιότερη μάλιστα αναφορά για την Κάτω Παναγιά γίνεται από τον μοναχό Ιώβ Μελία ο οποίος στο Βίο της Αγίας Θεοδώρας αναφέρει ως κτήτορα της μονής τον σύζυγο της²⁹¹. (εικόνα 17)

Στο βίο της Αγίας Θεοδώρας, ο μοναχός Ιώβ κάνει λόγο για δύο μοναστήρια που έκτισε ο Μιχαήλ Β΄ Κομνηνός Δούκας σε ένδειξη μεταμέλειας²⁹². Το δεύτερο ταυτίζεται με την ερειπωμένη σήμερα μονή της Παντάνασσας στη Φιλιπιάδα. Το καθολικό της μονής κτίστηκε στα μέσα του 13^{ου} αιώνα ενώ στα τέλη του ίδιου αιώνα

²⁸⁷ Δεσπότης (1986) 74.

²⁸⁸ Nicol (1984²) 8.

²⁸⁹ Ιώβ (1864) 127, 908.

²⁹⁰ Ιώβ (1864) 127, 908.

²⁹¹ Ιώβ (1864) 127, 908.

²⁹² Ιώβ (1864) 127, 908.

προστέθηκε το περίστωο, πιθανώς από το γιο του Μιχαήλ Β΄, Νικηφόρο. Ο ναός καταστράφηκε τον 15^ο αιώνα εξαιτίας στατικών προβλημάτων. Διατηρήθηκε μόνο το παρεκκλήσιο του Αγίου Βασιλείου στη νότια πλευρά του καθολικού²⁹³. (εικόνα 18)

Ως μοναχή, η Αγία Θεοδώρα δεν περιορίστηκε μόνο στις προσευχές, τις νηστείες και τις αγρυπνίες αλλά άσκησε, όπως αναφέρθηκε, μεγάλη φιλανθρωπική δραστηριότητα και για τον Αρτινό λαό της εποχής εκείνης. Έδινε καθημερινά, με τις δραστηριότητες της, το παράδειγμα πως πρέπει οι δεσπότες να ενδιαφέρονται για το λαό και τα προβλήματά του, να είναι φιλόανθρωποι και όχι ιδιοτελείς και σκληροί δυνάστες.

²⁹³ Παπαδοπούλου (2002) 78.

X. Η οσία κοίμηση της

Ο μοναχός Ιώβ, αναφέρει, χρησιμοποιώντας κάποια αγιολογικά στερεότυπα, ότι στην Οσία Θεοδώρα, όπως συμβαίνει και σε πολλούς αγίους, αποκαλύπτεται η ημέρα του θανάτου τους²⁹⁴.

Η Οσία τότε παρακαλεί την Θεοτόκο και τον μεγαλομάρτυρα Άγιο Γεώργιο να μεσιτεύσουν προς τον Κύριο να της δοθεί παράταση ζωής έξι μηνών, ώστε να μπορέσει να ολοκληρώσει την ανακατασκευή του ναού του Αγίου Γεωργίου, στον οποίο μόναζε τα τελευταία χρόνια²⁹⁵.

Σύμφωνα με τον βιογράφο της, μοναχό Ιώβ, της χαρίζεται αυτή η παράταση και όταν έφτασε πλέον η ώρα να παραδώσει το πνεύμα της, συγκεντρώνει κοντά της, τις αδελφές μοναχές και τις συμβουλεύει πώς να ζουν και να αγωνίζονται «έν Άγιω Πνεύματι». Ενταφιάσθηκε δίπλα στη μονή που ανήγειρε²⁹⁶.

Ακριβείς πληροφορίες για το χρόνο του θανάτου της Αγίας δεν υπάρχουν. Οι περισσότερες απόψεις συγκλίνουν στο χρονικό διάστημα από το 1281-1285²⁹⁷.

²⁹⁴ Ιώβ (1864) 127, 908.

²⁹⁵ Ιώβ (1864) 127, 908.

²⁹⁶ Ιώβ (1864) 127, 908: «χαίρουσα τὸ πνεῦμα εἰς χεῖρας Θεοῦ παρέθετο καὶ κατετέθη ἐν αὐτῇ τῇ παρ' αὐτῆς ἀνεγερθεῖση μονῇ».

²⁹⁷ Γιαννούλης (2001) 36.

Κεφάλαιο Β΄

Ι. Η βυζαντινή διπλωματία

Η διπλωματία ήταν ένα σύμπλεγμα παραδόσεων πρακτικών και θεσμών που οι Βυζαντινοί επιστράτευαν, για να επιλύουν τα προβλήματά τους με τις ξένες δυνάμεις, χωρίς να καταφεύγουν στη χρήση όπλων. Αποτελούσε ένα σημαντικό μέσο άσκησης της εξωτερικής πολιτικής²⁹⁸. Κεντρικός στόχος της διπλωματίας ήταν η επιβίωση του κράτους. Όσο αυτό εξασθενίζε και βρισκόταν σε δυσχερή θέση τόσο ο ρόλος της αναβαθμιζόταν. Πάντως, κύριο μέλημα της ήταν η αποφυγή του πολέμου ο οποίος ακόμα και αν ήταν νικηφόρος στοίχιζε ακριβά σε έμψυχο και άψυχο υλικό.

Η ιδεολογική βάση της διπλωματίας στηριζόταν σε δύο αρχές: στην αυτοκρατορική ιδεολογία πως ο αυτοκράτορα επιλεγόταν από τον Θεό και τον εκπροσωπούσε στη γη και στη ρωμαϊκή αντίληψη της οικουμενικότητας της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η Οικουμένη (*orbis terrarum*) ταυτιζόταν με την αυτοκρατορία (*orbis Romanus*) και συνιστούσε μια ιεραρχημένη «οικογένεια» ηγεμόνων και εθνών, που είχε ως επικεφαλής τον Ρωμαίο αυτοκράτορα²⁹⁹.

Ο οικουμενικός χαρακτήρας και η θεϊκή προέλευση της εξουσίας του αυτοκράτορα προσέδιδαν στον ίδιο δεσπόζουσα θέση και ανωτερότητα και ακριβώς σε αυτά τα δύο στηριζόταν παραδοσιακά η πρακτική της διπλωματίας. Συνακόλουθα, ο αυτοκράτορας δεν καταδεχόταν να μεταβεί ως επικεφαλής πρεσβείας σε ξένα βασίλεια, ούτε διεξήγαγε ο ίδιος τις διαπραγματεύσεις με άλλους ηγέτες παρά μόνο οι εκπρόσωποι του. Υπήρχε μάλιστα αυστηρό πρωτόκολλο που εφαρμοζόταν με στόχο πάντα να προβληθεί το κύρος και η ισχύ του αυτοκράτορα³⁰⁰.

Ωστόσο η διπλωματία δεν διέθετε προσωπικό από επαγγελματίες πρέσβεις ή διπλωματικούς εκπροσώπους και δεν είχε μία οργανωμένη υπηρεσία. Γι' αυτό στις διπλωματικές συζητήσεις φαίνεται να εμπλέκονται από ανώτατους αξιωματούχους της αυλής του παλατιού και κρατικούς υπαλλήλους μέχρι συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα του αυτοκράτορα³⁰¹.

²⁹⁸ Oikonomides (1991) 634- 635.

²⁹⁹ Καραγιαννόπουλος (1992) 8-9.

³⁰⁰ Μεργιάλη-Σαχά (2005-06) 237-238.

³⁰¹ Obolensky (1963) 45-61.

Τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα της διπλωματίας ήταν ποικίλα: σύναψη συμμαχιών, συνθηκών ειρήνης, ανακωχών, εμπορικών συμφωνιών, ανταλλαγή αιχμαλώτων, βασιλικά συνοικέσια πολιτικής σκοπιμότητας, διακήρυξη αιτημάτων και ανακοίνωση σημαντικών γεγονότων³⁰².

Οι πρακτικές που χρησιμοποιούσε η βυζαντινή διπλωματία έπαιρναν διάφορες μορφές: α) χρηματοδοτήσεις με τις οποίες οι Βυζαντινοί κατέβαλαν ένα ποσό στους αντιπάλους τους για να αποφύγουν τον πόλεμο³⁰³, β) τα διπλωματικά δώρα που αποσκοπούσαν στην εξαγορά ή τη διατήρηση της ειρήνης και μπορούσαν να είναι από αντικείμενα, υπηρεσίες, προίκες σε βυζαντινές πριγκίπισσες έως και ολόκληρες ομάδες εξειδικευμένων τεχνιτών³⁰⁴, γ) η αναγνώριση της αρχής της αυτονομία άλλων λαών³⁰⁵, δ) η παραχώρηση εμπορικών προνομίων³⁰⁶, ε) η διάδοση του Χριστιανισμού που αποσκοπούσε στη δημιουργία οργανωμένων χριστιανικών κοινοτήτων³⁰⁷ που θα διευκόλυνε τις εμπορικές συναλλαγές των Βυζαντινών στ) η εκμετάλλευση των εχθρικών σχέσεων των αντιπάλων, ζ) η ομηρεία και η αναδοχή τέκνων ξένων ηγετών³⁰⁸ και η) οι διπλωματικοί γάμοι³⁰⁹. Ειδικά όταν οι γάμοι αυτοί ήταν επιτυχημένοι προσέφεραν πολλαπλά οφέλη. Καταρχήν, παρείχαν τη μόνιμη ή πρόσκαιρη υποστήριξη του κράτους με το οποίο σύνηπταν την επιγαμία και δεύτερον έδιναν τη δυνατότητα πολιτικής οικονομικής ή πολιτιστικής επιρροής ενός κράτους σε μία άλλη γεωγραφική περιοχή.

³⁰² Χρυσός (2005) 57-69.

³⁰³ Χρυσός (2003) 547.

³⁰⁴ Μεριανός (2007) 199-202.

³⁰⁵ Κυριάκης (1993) 166.

³⁰⁶ Γερολυμάτου (2008) 187-190.

³⁰⁷ Πατούρας (1987) 218-219.

³⁰⁸ Πίζγα (2014) 26-29.

³⁰⁹ Παναγοπούλου (2006) 73-76.

II. Οι διπλωματικές δραστηριότητες της οσίας Θεοδώρας

Η βασίλισσα Θεοδώρα διαδραμάτισε σπουδαίο πολιτικό και διπλωματικό ρόλο δίπλα στο σύζυγό της Μιχαήλ Β΄ καθ' όλη τη διάρκεια της ηγεμονίας του³¹⁰. Οι διπλωματικές της ενέργειες είχαν δύο βασικούς στόχους: την υπεράσπιση και τη διατήρηση των εδαφών του Δεσποτάτου της Ηπείρου και την διαφύλαξη της ορθοδόξου πίστεως³¹¹. Θεωρούσε ότι οι στόχοι της αυτοί μπορούσαν να υλοποιηθούν μέσω της ειρηνικής συμβίωσης των δύο ισχυρών ελληνικών κρατών της εποχής, του βασιλείου της Νίκαιας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου έτσι ώστε ενωμένα να αναχαιτίσουν την επίθεση των δυτικών κατακτητών.

Το 1249 υπήρξε μια πρώτη σοβαρή προσέγγιση μεταξύ των δύο κρατών. Η Θεοδώρα ταξιδεύει στη Νίκαια με τον γιο της, Νικηφόρο και τον μνηστεύει με την Μαρία, την εγγονή του αυτοκράτορα Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη εξασφαλίζοντας έτσι τόσο για το σύζυγο της όσο και για τον γιο της τον τίτλο του Δεσπότη³¹². Δύο ιστορικοί περιγράφουν το γεγονός του συνοικεσίου. Ο Γεώργιος Ακροπολίτης, συγκεκριμένα, αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας Ιωάννης Βατάτζης είχε κάνει συμφωνία με το δεσπότη Μιχαήλ και συγγένεψε μαζί του, αρραβωνιάζοντας τον Νικηφόρο, το γιο του Μιχαήλ με τη Μαρία, την κόρη του γιου του, του βασιλιά Θεοδώρου. Για την Θεοδώρα, αναφέρει ότι πήρε το γιο της, Νικηφόρο, και αφού πέρασε στην Ανατολή, συναντήθηκε με τον αυτοκράτορα που βρισκόταν στις Πηγές και πραγματοποίησε το συνοικέσιο των παιδιών τους. Η Θεοδώρα έπειτα και ο γιος της, αφού δέχθηκαν τις περιποιήσεις του αυτοκράτορα, γύρισαν στην πατρίδα τους³¹³.

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς σε αντίθεση με τον Ακροπολίτη αναφέρει ότι τις πρεσβείες για την επίτευξη του συνοικεσίου τις έστειλε πρώτος ο δεσπότης της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ και η Θεοδώρα με τον γιο της Νικηφόρο ταξίδεψαν στην Ανατολή με σκοπό να επισκεφθούν τη μνηστευόμενη νύφη και να βεβαιώσουν τις συμφωνίες που έγιναν. Η Θεοδώρα επιστρέφει στην Ήπειρο λαμβάνοντας εγγυήσεις από τους βασιλείς και κηδεμόνες ότι τον επόμενο χρόνο θα τελούνταν οι γάμοι³¹⁴. Φάνηκε έτσι να παγιώνεται μια κατάσταση ειρηνική μεταξύ Νίκαιας και Ηπείρου. Μάλιστα, αυτό έγινε ακόμα πιο ξεκάθαρο όταν ο αυτοκράτορας της Γερμανίας

³¹⁰ Σύγγελλου (1997) 125.

³¹¹ Τσιλιγιάννης (2012) 9-10.

³¹² Σταυρίδου-Ζαφράκα (1991) 88, Polemis (1968) 95.

³¹³ Ακροπολίτης (1837) 95-96.

³¹⁴ Γρηγοράς (1829) 47-49.

Φρειδερίκος Β΄ έγραψε στο Δεσπότη της Ηπείρου στα 1250 ζητώντας να αφήσει ελεύθερο το πέρασμα από την Ήπειρο για τα στρατεύματα που του έστειλε ο Ιωάννης Βατάτζης για να τον βοηθήσει στον αγώνα του εναντίον του πάπα Ιννοκέντιου 15ου³¹⁵. Παρόλα αυτά ο Μιχαήλ Β΄ κρύβει τους αληθινούς του σκοπούς πίσω από το συνοικέσιο και υποκρίνεται μία φαινομενική υποτέλεια³¹⁶. Ο Γεώργιος Ακροπολίτης σχολιάζει τη στάση του χρησιμοποιώντας δύο παροιμίες. Όπως το στραβόξυλο ποτέ δεν ισιώνει και ο αράπης δεν ασπρίζει, ο Μιχαήλ τελικά αποστάτησε εναντίον του αυτοκράτορα, έχοντας σαν σύμβουλο του σε αυτό το σχέδιο, τον θείο του, Θεόδωρο Άγγελο³¹⁷.

Στη σύγκρουση του 1251 ο Μιχαήλ Β΄ χάνει και η Θεοδώρα προσπαθεί να πείσει τον αυτοκράτορα της Νίκαιας να υπογράψει συνθήκη ειρήνης με το σύζυγο της και το κατορθώνει³¹⁸. Κατά τη χρονική περίοδο αυτής της ειρήνης ανηγέρθη το κάστρο και το παλάτιον, μεγάλα κοινωφελή και ιστορικά μοναστήρια καθώς και περίτεχνες βυζαντινές εκκλησίες³¹⁹.

Τελικά ο γάμος του Νικηφόρου και της Μαρίας τελέστηκε το 1256, δύο χρόνια μετά το θάνατο του Ιωάννη Βατάτζη, όταν αυτοκράτορας ήταν ο γιος του και πατέρας της νύφης, Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης³²⁰. Πριν όμως από την τέλεση του γάμου έγινε άλλη μία αποστασία του Μιχαήλ και άλλη μία προσπάθεια της Θεοδώρας να εξομαλύνει την κατάσταση. Τότε ο Μιχαήλ Β΄ και οι Βούλγαροι εκμεταλλευόμενοι την απειρία του Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη, καθώς μόλις είχε ανέλθει στην εξουσία, αθέτησαν τις συμφωνίες που είχαν συνάψει με την αυτοκρατορία της Νίκαιας και επιτέθηκαν στις επαρχίες της. Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης αντιδρά άμεσα και αναγκάζει τον Μιχαήλ Β΄ να υποχωρήσει. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρει ότι κατέφτασε στον Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη η Θεοδώρα, η γυναίκα του αποστάτη Μιχαήλ, για να τελέσει τους γάμους του γιου της Νικηφόρου με τη θυγατέρα του βασιλέα, Μαρία, και για να επιστρέψει όσα μέρη της επικράτειας των Ρωμαίων είχε κυριεύσει ο άντρας της στις εξορμήσεις του³²¹. Σχετικά με το γεγονός του γάμου, ο Α. Μηλιαράκης αναφέρει ότι μετά την συνθηκολόγηση με τους Βούλγαρους ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης αναχώρησε για τη Θεσσαλονίκη, διότι πληροφορήθηκε ότι

³¹⁵ Μηλιαράκης (1898) 376.

³¹⁶ Λάππας (2007) 184-185.

³¹⁷ Ακροπολίτης (1837) 95-99.

³¹⁸ Μηλιαράκης (1898) 393.

³¹⁹ Ορλάνδος (1936) 150-160.

³²⁰ Ακροπολίτης (1837) 141.

³²¹ Γρηγοράς (1829) 57.

έρχεται η Θεοδώρα με το γιο της για την τέλεση του γάμου. Συναντήθηκαν μάλιστα στο Βολερό, στη χώρα του Λεντζά όπου γιόρτασαν τη ύψωση του Τιμίου Σταυρού και ύστερα από τριήμερη διαμονή κατευθύνθηκαν στην Θεσσαλονίκη όπου έγιναν οι γάμοι με την ευλογία του πατριάρχη Αρσενίου³²². Ο Θεόδωρος Β΄ επικύρωσε τον τίτλο του δεσπότη για τον γαμπρό του, Νικηφόρο. Είχε θέσει όμως ως όρο για την επικύρωση της συμμαχίας και την πραγματοποίηση του γάμου να παραχωρηθούν οι δύο μεγάλης σημασίας πόλεις – οχυρά που ήταν στα όρια της επικράτειας της Ηπείρου, το Δυρράχιο και τα Σέρβια. Οι παραπάνω όροι είχαν τεθεί υπόψη της Θεοδώρας κατά τη διάρκεια της πορείας του προς την Θεσσαλονίκη. Τελείως ανυπεράσπιστη η Θεοδώρα όντας ουσιαστικά στα χέρια του αυτοκράτορα αναγκάστηκε να συγκαταθέσει³²³. Τα δύο μέρη υπέγραψαν τις συνθήκες και στη συνέχεια έστειλαν το σχετικό έγγραφο στον Μιχαήλ που το υιοθέτησε από αγάπη και ανησυχία για την τύχη των οικείων του³²⁴. Η Θεοδώρα ξαναγύρισε στο Δεσποτάτο μαζί με τον Νικηφόρο και τη νύφη Μαρία ενώ ο Θεόδωρος Β΄ έφυγε για την Μ. Ασία. Η Μαρία λίγα χρόνια μετά το γάμο της πέθανε είτε από φυσικά αίτια είτε γιατί, όπως ψιθυριζόταν, συχνά ο Νικηφόρος τη χτυπούσε³²⁵.

Ο Νικηφόρος θα οδηγηθεί σε ένα δεύτερο γάμο και πάλι με κριτήρια καθαρώς πολιτικά με πριγκίπισσα από την αυτοκρατορία της Νίκαιας. Και σε αυτό το συνοικέσιο η συμβολή της Θεοδώρας θα είναι σημαντική. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1258 από τον νέο αυτοκράτορα της Νίκαιας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο³²⁶, ο Μιχαήλ Β΄ θα ανασυντάξει το στρατό του και θα κινηθεί εναντίον του με σαφή στόχο να απελευθερώσει την Κωνσταντινούπολη και να στεφθεί ο ίδιος αυτοκράτορας³²⁷. Όμως θα χάσει, όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, ουσιαστικά χωρίς μάχη στη Πελαγονία το 1259³²⁸. Θα αναδιοργανωθεί όμως πολιτικά και στρατιωτικά και θα νικήσει τον θριαμβευτή της ανάκτησης της Πόλης Αλέξιο Στρατηγόπουλο, αναζωπυρώνοντας έτσι τις ελπίδες του να γίνει αυτός ο κυρίαρχος³²⁹. Η βασίλισσα Θεοδώρα προσπάθησε να συγκρατήσει την περαιτέρω φιλόδοξη δράση του συζύγου της και να τον πείσει να τηρήσει την συνθήκη

³²² Ακροπολίτης (1837) 140.

³²³ Ακροπολίτης (1837) 141.

³²⁴ Ακροπολίτης (1837) 142.

³²⁵ Ακροπολίτης (1837) 163-164.

³²⁶ Nicol (1984²) 7.

³²⁷ Geanakoplos (1953) 67.

³²⁸ Ακροπολίτης (1837) 181-182.

³²⁹ Ακροπολίτης (1837) 183.

ειρήνης³³⁰. Γι' αυτό το λόγο πηγαίνει το 1261 στην Κωνσταντινούπολη και δίνει ως εγγύηση στον αυτοκράτορα το γιο της Ιωάννη, ο οποίος αναγορεύεται στρατηγός³³¹.

Στο μεταξύ θα πεθάνει στην Άρτα, η πρώτη σύζυγος του Νικηφόρου, Μαρία³³². Ο Μιχαήλ Β΄ εξακολουθεί να είναι αντίθετος σε οποιαδήποτε διπλωματική κίνηση συμβιβασμού της συζύγου, διαλύοντας τη συνθήκη ειρήνης με την αυτοκρατορία του Βυζαντίου³³³. Έτσι, το καλοκαίρι του 1264 ο αδερφός του αυτοκράτορα, ο Ιωάννης Παλαιολόγος θα κερδίσει μία σημαντική νίκη εναντίον του Μιχαήλ Β΄ και θα τον αναγκάσει να δεχθεί την ειρήνη και να αναγνωρίσει την επικυριαρχία του αυτοκράτορα³³⁴. Η συνθήκη αυτή επισφραγίστηκε με τη μνηστεία του πρίγκιπα της Ηπείρου Νικηφόρου Α΄ με την ανηψιά του αυτοκράτορα, Άννα Παλαιολόγου³³⁵. Ο αυτοκράτορας, αφού πείσθηκε από τη βασίλισσα Θεοδώρα, αποστέλλει στην Άρτα, στις αρχές του 1265, τη ανηψιά του με λαμπρή συνοδεία, όπου τελέστηκαν αμέσως οι γάμοι³³⁶.

Η βασίλισσα Θεοδώρα ήταν πολύ ικανοποιημένη από την επίτευξη αυτής της νέας συνθήκης, η οποία μάλιστα έμελλε να γίνει πολυετής και να κρατήσει ως το θάνατο του Μιχαήλ Β΄. Αποδεικνύεται, ότι η δραστήρια βασίλισσα, ανάλωσε ένα μεγάλο μέρος της ζωής της στην προσπάθεια της να συμβιώσουν τα δύο κράτη ειρηνικά άλλοτε με επιτυχία άλλοτε εμποδιζόμενη από την άτεγκτη στάση του συζύγου της. Δίκαια η ιστορία της έδωσε το προσωνύμιο «η Ειρηνοποιός Αγία».

³³⁰ Nicol (1984²) 8.

³³¹ Nicol (1984²) 8.

³³² Μηλιαράκης (1898) 140.

³³³ Failler (1981) 77-103.

³³⁴ Nicol (1984²) 8.

³³⁵ Nicol (1984²) 8.

³³⁶ Τσιλιγιάννης (2012) 92.

Κεφάλαιο Γ΄

Η βασίλισσα Θεοδώρα ως οσία Θεοδώρα

I. Η αγιοκατάταξή της

Όπως μας πληροφορεί και ο βιογράφος της, ο μοναχός Ιώβ, αμέσως μετά την κοίμηση της οσίας, ο τάφος της μετατρέπεται σε σημείο προσκύνησης. Έγινε η αιτία πολλών και μεγάλων θαυμάτων, γιατρεύοντας τις ασθένειες όσων προσέρχονταν σ' αυτήν, εκδιώκοντας δαίμονες από τους ανθρώπους και θεραπεύοντας καθημερινά ποικίλες ανίατες αρρώστιες. Θεράπευσε ακόμα και καρκίνο και έκανε κι άλλα αμέτρητα θαυμαστά έργα. Μάλιστα, καταλήγει τονίζοντας ότι η αγία Θεοδώρα βοηθά όχι μόνο αυτούς που προσπέφτουν στον σεπτό τάφο της αλλά και σε όσους βρίσκονται μακριά, στη θάλασσα, στα νησιά και την επικαλούνται³³⁷.

Οι άγιοι της Χριστιανικής Εκκλησίας θεωρούνται «ταμεία Θεοῦ»³³⁸, γόνιμοι καλλιεργητές των χαρισμάτων του Αγίου Πνεύματος το οποίο «πάντα χορηγεί... ὅλον συγκροτεῖ τόν θεσμόν τῆς Ἐκκλησίας»³³⁹. Η αναγνώριση του θεάρεστου βίου ενός χριστιανού, μετά την έξοδο του από τα εγκόσμια, κατευθύνει αυθόρμητα την ίδια εκκλησιαστική συνείδηση στον χαρακτηρισμό του ως αγίου³⁴⁰, θεωρώντας παράλληλα ότι έχει αποκτήσει και δεκτική προς τον Θεό παρρησία³⁴¹.

Σύμφωνα με τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Νεκτάριο (1660 – 1669) τρία είναι τα στοιχεία που μαρτυρούν την αγιότητα ενός προσώπου: η ορθοδοξία του, η πίστη του και η από τον Θεό αποκάλυψη της αγιότητας του με την επιτέλεση θαυμάτων³⁴². Για αρκετούς, μάλιστα, αιώνες η αναγνώριση ενός αγίου γίνεται από τη συνείδηση του εκκλησιαστικού πληρώματος χωρίς να απαιτείται προηγούμενη επίσημη πρωτοβουλία ή επικύρωση της εκκλησιαστικής διοίκησης. Πρόκειται για έκφραση της εκκλησιαστικής συνείδησης η οποία αναγνωρίζει τον οσιακό βίο ενός προσώπου ή τις υπηρεσίες του προς την Εκκλησία και αυθόρμητα του αποδίδει τιμή. Αν το πλήρωμα δεν αναγνωρίζει αγιότητα σε ένα πρόσωπο, καμία εκκλησιαστική αρχή δεν

³³⁷ Ιώβ (1864) 127, 908.

³³⁸ Δαμασκηνός (1864) 94, 1164 B-C.

³³⁹ Αρχ. Γοντικάκης (2006) 169-170.

³⁴⁰ Υφαντής (2017) 95-100.

³⁴¹ Κούτσουρης (1994) 133-141.

³⁴² Νικολακάκης (2017) 85.

μπορεί να του το επιβάλει. Η αναγραφή ενός προσώπου και της μνήμης του στα αγιολόγια, η σύνταξη ακολουθιών, η κατασκευή ιερών εικόνων κ.α. αποτελούν μία οιονεί επικυρωτική πράξη αναγνώρισης της αγιότητας του από τη διοικούσα Εκκλησία³⁴³. Οι ανωτέρω ενέργειες συνιστούν μία αυθόρμητη διαδικασία σιωπηρής αναγνώρισης αγίων, στο πλαίσιο της οποίας δεν υπάρχει απαίτηση για επίσημη πράξη αναγνώρισης.

Παρομοίως έγινε και η αγιοκατάταξη της βασίλισσας Θεοδώρας. Μετά το θάνατό της, ο κόσμος προσκυνάει τον τάφο της, έχοντας την αίσθηση πως τιμά μία αγία. Η φήμη της εξαπλώνεται γρήγορα καθώς πάνω στον τάφο της γίνονται θαύματα. Τότε φθάνει στην Άρτα πιθανότατα και ο μοναχός Ιώβ ο Μέλης, ο οποίος συγκεντρώνει στοιχεία και γράφει το βίο της. Οι Αρτινοί την τιμούσαν πάντα, ιδιαίτερα όμως στις 11 Μαρτίου κάθε χρόνο, στο ναό του Αγίου Γεωργίου, που με τον καιρό τον ονομάζουν ναό της Αγίας Θεοδώρας.

Η βασίλισσα Θεοδώρα με τους αγώνες της για την ορθοδοξία, με την φιλάνθρωπη στάση της, με την ανεξικακία της και με τα θαύματα της εγγράφεται στην συνείδηση του λαού ως αγία και υψώνεται σε προστάτιδα και συμπαραστάτη του.

³⁴³ Νικολακάκης (2017) 89.

II. Ο ναός της

Κέντρο τιμής και λατρείας της Αγίας Θεοδώρας ήταν και είναι ο ιερός της ναός, καθολικό άλλοτε της μονής του μεγαλομάρτυρα Αγίου Γεωργίου. Ο ναός αυτός αποτελεί την πιο ζωντανή σύνδεση της σημερινής με τη βυζαντινή Άρτα, αφού εκτός από το κτίσμα υπάρχει και η «παρουσία» της ίδιας της βασίλισσας του Δεσποτάτου³⁴⁴.

Βρίσκεται σε πολύβουη συνοικία της παλιάς κάτω πόλης, στο κέντρο της άλλοτε πρωτεύουσας του Δεσποτάτου. Ο ναός, ο πυλώνας, το πηγάδι και το παρεκκλήσι της Μεταμόρφωσης είναι ό,τι απόμεινε από το κτιριακό συγκρότημα παλαιάς μονής που ιδρύθηκε αρχικά προς τιμήν του Αγίου Γεωργίου και λειτούργησε για αρκετούς αιώνες ως γυναικείο μοναστήρι³⁴⁵.

Έργο της Αγίας Θεοδώρας είναι ο νάρθηκας στα Δυτικά τον οποίο επιμελήθηκε με ιδιαίτερη φροντίδα και προσοχή, όπως μας πληροφορεί ο βιογράφος της μοναχής Ιώβ³⁴⁶. Για το μνημείο δεν υπάρχουν άλλες βυζαντινές πηγές. Τον ναό αναφέρει ο Τούρκος περιηγητής Ελβιγιά Τσελεμπί (17^ο αιώνα) δίνοντας κάποιες πληροφορίες γι' αυτόν κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Αναφέρει ότι κοντά στο σεράι του Γιουσούφ αγά υπήρχε μία εκκλησία θαυμαστή για τον πλούτο των αφιερωμάτων της που προέρχονταν από όλη τη Φραγκιά. Τα αφιερώματα ήταν τόσο πολλά - συνήθεια που διασώζεται μέχρι σήμερα - ώστε οι τουρκικές αρχές της πόλης εισέπρατταν δικαίωμα προστασίας. Αναφέρει ακόμα ότι η εκκλησία είχε πάνω από διακόσιους παπάδες (υπερβολικός αριθμός) οι οποίοι πέρα από τις λατρευτικές πράξεις και τελετές, πρόσφεραν τροφή και περιποίηση σε κάθε περαστικό. Ο Τσελεμπί δεν κατονομάζει τον ναό, θεωρεί όμως ότι πρόκειται για το ναό της Αγίας Θεοδώρας, αφού η μνήμη της παρέμεινε έντονη καθ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας έως και σήμερα που ο ναός της είναι το μεγαλύτερο προσκύνημα στην ευρύτερη περιοχή της Άρτας³⁴⁷.

Στα τέλη περίπου του 19^{ου} αιώνα ο αρχιμανδρίτης Αντωνίνος έκανε τα πρώτα σκαριφήματα του μνημείου και αργότερα με τον ναό ασχολήθηκαν ο Γ. Λαμπάκης

³⁴⁴ Παπαδοπούλου (2002) 50-55.

³⁴⁵ Γιαννέλος (1990) 30-35.

³⁴⁶ Ιώβ (1864) 127, 908.

³⁴⁷ Γιαννούλης (2001) 37.

και εκτενέστερα ο G. Millet³⁴⁸. Εκείνος όμως που δημοσίευσε συστηματικά για το μνημείο ήταν ο Α. Ορλάνδος, ο οποίος το 1936 έκανε εκτεταμένες αναστηλωτικές εργασίες και κατεδάφισε τα διάφορα μεταγενέστερα προσκτίσματα που εφάπτονταν με αυτόν³⁴⁹.

Η μελέτη του μνημείου απέδειξε ότι ο σημερινός ποικιλόμορφος ναός κτίστηκε σε τρεις περιόδους: ο αρχικός ναός κατασκευάστηκε πιθανότατα τον 11^ο ή 12^ο αιώνα στον τύπο τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, σχήμα που διατηρήθηκε σχεδόν αναλλοίωτο μέχρι σήμερα. Αργότερα - γύρω στο 1270 - η βασίλισσα Θεοδώρα ανακαίνισε τον ναό, προσθέτοντας τον νάρθηκα και τα δύο αετώματα του κυρίου ναού και ακόμα προστέθηκε ο ανοιχτός κιονοστήρικτος εξωνάρθηκας, καθώς και οι δύο πεσοστήρικτοι παρανάρθηκες (σώζεται ο νότιος)³⁵⁰. (εικόνα 5)

α. Η αρχιτεκτονική του ναού

Όπως αναφέραμε, ο αρχικός πυρήνας του κτίσματος είναι μία τρίκλιτη βασιλική. Το μεσαίο κλίτος υπερυψώνεται και φέρει σε κάθε πλευρά τέσσερα δίλοβα κιονοστήρικτα παράθυρα, που χρησιμεύουν ως φωταγωγοί. Μονόλοβα παράθυρα υπάρχουν στους εξωτερικούς τοίχους των χαμηλότερων πλάγιων κλιτών. Οι τοίχοι της ανατολικής και δυτικής πλευράς του ναού καταλήγουν σε οξυκόρυφα αετώματα τα οποία εξέχουν από τη στέγη για περισσότερη έμφαση. Η τοιχοποιία είναι φροντισμένη και ακολουθεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος περιορίζεται γύρω στα παράθυρα με πλίθινα τόξα και οδοντωτές ταινίες. Ανατολικά ο ναός καταλήγει σε τρεις τρίπλευρες κόγχες από τις οποίες η μεσαία είναι η μεγαλύτερη.

Ο χαμηλότερος νάρθηκας ξεχωρίζει από τον κυρίως ναό από την ποικιλόμορφη στέγη και την πλουσιότερη διακόσμηση του. Είναι κτισμένος με πλινθοπερίκλειστο σύστημα και φέρει πλήθος διακοσμητικών στοιχείων (ρόδακες, ήλιο, σταυρούς, μαϊάνδρους, τεθλασμένες γραμμές σε κατακόρυφη διάταξη, οδοντωτές ταινίες, δικτυωτό πλέγμα κ.α.). Χωρίζεται εσωτερικά με παραστάδες σε τρία μέρη. Τον περιέβαλε ανοικτή στοά που εκτεινόταν ως ένα σημείο στη βόρεια και νότια πλευρά

³⁴⁸ Παπαδοπούλου (2002) 50-55.

³⁴⁹ Ορλάνδος (1936) 88-104.

³⁵⁰ Ορλάνδος (1936) 88-104.

του κυρίως ναού. Σήμερα σώζεται μόνο το τμήμα στη νότια πλευρά και αποτελείται από σειρά τεσσάρων τοξωτών ανοιγμάτων³⁵¹.

β. Εσωτερική διαμόρφωση

Ο ναός διατηρεί εσωτερικά πολλά από την παλιά του διακόσμηση. Τα κλίτη χωρίζονται με δύο σειρές κιόνων που αποτελούνται από δύο μονόστυλους πέτρινους κίονες και επιστέφονται με κορινθιάζοντα κιονόκρανα με φυτικό διάκοσμο φύλλων άκανθας.

Το ιερό χωρίζεται με τοίχους σε τρεις χώρους, οι οποίοι επικοινωνούν με χαμηλά αψιδωτά ανοίγματα. Ο χώρος του διακονικού σήμερα είναι προσκυνηματικός, αφού σ' αυτόν φυλάσσονται οι δύο λάρνακες των λειψάνων της Αγίας Θεοδώρας, η παλαιότερη ξύλινη και η νεότερη ασημένια. Το μαρμάρινο δάπεδο κοσμεύεται στο κεντρικό κλίτος με ορθογώνιο επίμηκες ομφάλιο αποτελούμενο από δύο κυκλικά κοσμήματα κατασκευασμένα με ποικιλόχρωμα κομμάτια μαρμάρων και ψηφίδων³⁵².

γ. Το τέμπλο του ναού

Από το αρχικό βυζαντινό τέμπλο του ναού σώζονται τμήματα του επιστύλιου εντοιχισμένα σήμερα στις μεταγενέστερες θύρες του Διακονικού και της Πρόθεσης. Το επιστύλιο, είναι διακοσμημένο στο κάτω μέρος με ρόδακες και σταυρούς που περικλείονται από διπλά τετράγωνα και κυκλικά εναλλάξ πλαίσια συνδεδεμένα με κόμβους. Στο κέντρο έχει ισοσκελή σταυρό και στις άκρες εικονίζεται από ένα πτηνό. Οι κιονίσκοι του τέμπλου, σύνθετης μορφής, αποτελούνται στο κάτω μέρος από πεσσίσκους και στο πάνω από οκταγωνικό κορμό με ανάγλυφα κιονόκρανα.

Από τα δύο θωράκια σώζονται τμήματα τους από τη μέση περίπου και κάτω. Στο ένα εικονίζεται μετωπικά αετός με ανοιχτές φτερούγες, να κρατάει με τα γαμψά του νύχια από ένα λαγό. Στο άλλο υπάρχει η παράσταση μοσχαριού που κατασπαράσσεται από άγριο ζώο. Τα θωράκια είναι δουλεμένα με την επιπεδόγλυφη τεχνική, έφεραν έγχρωμη κηρομαστίχη και χρονολογούνται τον 12^ο αιώνα, που αντιστοιχεί στην πρώτη φάση ανοικοδόμησης τους ναού³⁵³.

³⁵¹ Ορλάνδος (1936) 88-104.

³⁵² Ορλάνδος (1936) 88- 104.

³⁵³ Ορλάνδος (1972 -73) 476-492.

δ. Οι τοιχογραφίες³⁵⁴

Οι τοίχοι του ναού και του νάρθηκα καλύπτονται με τοιχογραφίες, εκτός από το βόρειο και νότιο τοίχο των πλάγιων κλιτών που είναι επιχρισμένοι. Η κατάσταση των τοιχογραφιών είναι πολύ κακή, εξαιτίας των αλάτων της υγρασίας και της αιθάλης από τα πολλά και κακής ποιότητας κεριά που ανάβονταν καθημερινά στην πολιούχο Αγία Θεοδώρα.

Η πρώτη φάση ανάγεται στα μέσα του 13^{ου} αιώνα στην εποχή, δηλαδή της βασιλείας του Μιχαήλ Β΄ και της Αγίας Θεοδώρας. Τότε αποδίδονται οι μορφές των προφητών στα αετώματα της ανατολικής και δυτικής πλευράς. Εικονίζονται στηθαίοι να κρατούν μεγάλα ειλητάρια. Στην ίδια περίοδο ανήκει και η απεικόνιση του Παντοκράτορα στο τεταρτοσφαίριο της Πρόθεσης.

Στη δεύτερη φάση, που χρονολογείται τον 14^ο αιώνα, δηλαδή μετά την κοίμηση της Αγίας Θεοδώρας, αποδίδονται οι τοιχογραφίες του νάρθηκα εκτός της ανατολικής του πλευράς. Η κάτω ζώνη περιλαμβάνει σειρά ολόσωμων αγίων, ενώ την πάνω ζώνη περιτρέχει μία σειρά στηθαίων μετωπικών κατά παράταξη αγίων και Ιεραρχών. Διακρίνεται επίσης η παράσταση της κλίμακος του Ιακώβ. Στον τρούλο του νάρθηκα διακρίνεται ο Χριστός - Παντοκράτορας, που περιβάλλεται από οκτώ μετάλλια μέσα στα οποία εικονίζονται στηθαίοι άγγελοι. Αξιοσημείωτη στο χώρο του νάρθηκα είναι η παράσταση της Αγίας Κυριακής που περιλαμβάνει τις προσωποποιήσεις των ημερών της εβδομάδας. Στη δεύτερη αυτή φάση ανήκουν και τα ίχνη του εξωτερικού ζωγραφικού διάκοσμου της δυτική πρόσοψης του νάρθηκα. Διακρίνονται δύο συνθέσεις από το βίο της Αγίας Θεοδώρας που απεικόνιζαν το διωγμό της βασίλισσας Θεοδώρας από το παλάτι και τις γιορτές που οργανώθηκαν στην πόλη μετά την πανηγυρική επάνοδο της.

Η αγιογράφηση της ανατολικής πλευράς του νάρθηκα ανήκει στη τρίτη φάση γύρω στα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Η εικονογραφία σε αυτό το σημείο αντιγράφει το εικονογραφικό πρόγραμμα του τέμπλου του ναού.

Η τέταρτη φάση σύμφωνα και με χρονολογία που υπάρχει σε επιγραφή στην Πρόθεση τοποθετείται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Στην κόγχη του Ιερού Βήματος εικονίζεται η Πλατυτέρα των Ουρανών και δεξιά και αριστερά της, οι Αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ. Στο κάτω μέρος της κόγχης εικονίζονται οι συλλειτουργούντες Ιεράρχες, η οποία συνεχίζεται από μια πληθώρα αγίων. Στο ιερό απεικονίζονται

³⁵⁴ Σαρδελής (1971) 80-85.

παραστάσεις από τους εορτολογικούς κύκλους, όπως η ανάληψη του Κυρίου, η Πεντηκοστή, το θαύμα της θεραπείας του Τυφλού, η κατάπαυση της τρικυμίας και ο Ευαγγελισμός.

Στην Πρόθεση, εκτός από τον Παντοκράτορα εικονίζεται η παράθεση τεσσάρων συλλειτουργούντων Ιεραρχών, ο Άγιος Ταράσιος, ο Άγιος Ευσέβιος Σαμοσάτων, ο Άγιος Γεώργιος ο Δεκαπολίτης και ο Άγιος Σιλβέστρος Ρώμης. Ακόμα εικονίζονται δύο σκηνές του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και το όραμα του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας με το Χριστό να φορεί το διαρρηγμένο χιτώνα.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα συνεχίζεται στο κεντρικό κλίτος του κυρίως ναού σε δύο ζώνες στους βόρειο και νότιο τοίχους. Στις ζώνες αυτές υπάρχουν παραστάσεις από ένα αναπτυγμένο χριστολογικό κύκλο με την παράθεση και των θαυμάτων του Κυρίου. Στα εσωράχια των τοξοστοιχιών εικονίζονται ανά ζεύγος πρόσωπα της Παλαιάς Διαθήκης, ενώ στο διάστημα μεταξύ των τοξοστοιχιών και πάνω από τα κιονόκρανα δεσπόζουν οι τέσσερις Ευαγγελιστές. Εκατέρωθεν της πύλης που οδηγεί στο νάρθηκα έχουμε τις παραστάσεις των ολόσωμων Αρχαγγέλων και πάνω από τις μορφές τους αναδεικνύονται οι δύο πατρώνες του ναού, ο άγιος Γεώργιος ο τροπαιοφόρος δεξιά και η αγία Θεοδώρα αριστερά. (εικόνα 6)

ε. Ο τάφος της Αγίας Θεοδώρας

Αριστερά της κυρίας εισόδου του ναού υπάρχει το κενοτάφιο της αγίας Θεοδώρας. Ο τάφος ανασυγκροτήθηκε το 1873 μετά την ανακομιδή των λειψάνων της αγίας και συμπληρώθηκε αυτοσχέδια με γλυπτά που βρέθηκαν σε αυτόν.

Αποτελείται από μία ογκώδη βάση, πάνω στην οποία πατούν έξι κιονίσκοι που φέρουν οριζόντιο επιστύλιο. Τα σημαντικότερα τμήματα του είναι οι δύο ανάγλυφες πλάκες στις μακρές πλευρές. Η πλάκα που βλέπει στον κυρίως ναό φέρει δίλοβο άνοιγμα που καταλήγει σε αέτωμα. Η όλη σύνθεση φανερώνει δυτικές επιδράσεις που μαρτυρούνται από τη διακόσμηση με ρόδακες, ανθέμια και δύο δράκοντες. Κατά τον Ορλάνδο η πλάκα αυτή δεν ανήκε στον αρχικό τάφο αλλά προερχόταν από κάποια άλλη σαρκοφάγο ή από κάποιο παράθυρο επίσημης βυζαντινής κατοικίας και τοποθετήθηκε κατά την μετασκευή του το 1873. (εικόνες 7,8)

Η άλλη μεγάλη ορθογώνια πλάκα που βλέπει προς τον νάρθηκα χωρίζεται θεματολογικά σε τρία τμήματα. Στο κεντρικό τμήμα εικονίζονται δύο ολόσωμες μορφές μία γυναικεία και μία άλλη μικρότερη ανδρική. Πάνω από την ανδρική μορφή ευλογεί το χέρι του Θεού μέσα από τόξο με αστέρια, υποδηλώνοντας τον ουρανό.

Η παράσταση απεικονίζει τη Θεοδώρα με το γιο της Νικηφόρο. Κατά μία άλλη άποψη, η ανδρική μορφή που τη συνοδεύει είναι ο σύζυγός της Μιχαήλ Β΄, ο οποίος εικονίζεται σε μικρότερη κλίμακα, πιθανώς για να εξάρει το ηθικό ανάστημα της αγίας. Ωστόσο η δεύτερη αυτή άποψη δεν έχει τεκμηριωθεί επαρκώς και επικρατέστερη είναι ότι τα δύο πρόσωπα που εικονίζονται είναι της Αγίας Θεοδώρας και του γιου της Νικηφόρου Α³⁵⁵.

Η Αγία Θεοδώρα απεικονίζεται ως Βασίλισσα και φέρει το βασιλικό στέμμα που φορούσαν οι αυτοκράτειρες από τον 11^ο αιώνα, στο πίσω μέρος του οποίου υπάρχει καλύπτρα, εικονογραφικός τύπος που δείχνει τις βασίλισσες που μόνασαν και αγίασαν³⁵⁶. Φορεί βασιλική αλουργίδα, ποδήρη δηλαδή σάκο με φαρδιά μανίκια και τραχηλέα διακοσμημένη με πετράδια. Στο δεξί της χέρι κρατεί το βασιλικό της σκήπτρο, διπλό σταυρό, και το αριστερό της υψώνεται σε δέηση. Η δεύτερη μικρότερη βασιλική μορφή, φορεί το κλειστό ημισφαιρικό στέμμα των αυτοκρατόρων, ανάλογα βασιλικά ενδύματα και κρατεί επίσης βασιλικό σκήπτρο. Η όλη παράσταση των μορφών είναι επηρεασμένη από παραστάσεις βασιλικών προσώπων σε μικρογραφημένα βυζαντινά χειρόγραφα³⁵⁷.

Εκατέρωθεν της παράστασης εικονίζονται από τη μέση και πάνω δύο Άγγελοι. Φέρουν φωτοστέφανα και είναι στραμμένοι προς την κεντρική παράσταση με στροφή τριών τετάρτων. Κρατούν στο ένα χέρι σκήπτρα που απολήγουν σε τρίφυλλο, ενώ υψώνουν το άλλο τους χέρι σε στάση δέησης. Περιβάλλονται από έντονα ανάγλυφη ταινία με φυτική διακόσμηση. (εικόνα 9)

Η ανάγλυφη αυτή πλάκα χρονολογείται στο 13^ο αιώνα και θεωρείται έργο επαρχιακού εργαστηρίου της Άρτας, αφού οι μορφές αποδίδονται αδέξια και προβάλλουν έντονα από το βάθος του ανάγλυφου³⁵⁸. Τεχνοτροπικά η πλάκα αυτή παρουσιάζει μεγάλη διαφορά από το ανάγλυφο που είναι εντοιχισμένο στο κέντρο της ανατολικής πλευράς και φαίνεται να είναι έργο Ιταλού γλύπτη³⁵⁹.

στ. Το κτιριακό συγκρότημα του ναού

Από το κτιριακό συγκρότημα της Μονής της Αγίας Θεοδώρα σώζονται μέχρι σήμερα ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος και ο πυλώνας. Ο ναός της

³⁵⁵ Ορλάνδος (1936) 105-115.

³⁵⁶ Γιαννούλης (2001) 76.

³⁵⁷ Γιαννούλης (2001) 77.

³⁵⁸ Γιαννούλης (2001) 77-78.

³⁵⁹ Ορλάνδος (1936) 105-115.

Μεταμορφώσεως του Σωτήρος υπήρξε αρχικά παρεκκλήσιο της Μονής μέσα στον αύλειο χώρο, λίγα μέτρα βορειοανατολικά του καθολικού. Πρόκειται για μία μικρή ξυλόστεγη βασιλική κτισμένη πάνω στα θεμέλια παλαιότερου ναού. Από έρευνες της τοιχοποιίας του ναού προέκυψε ότι ο δυτικός τοίχος ανάγεται στον 13^ο αιώνα εποχή της ανακαίνισης και επέκτασης της Μονής από την Αγία Θεοδώρα³⁶⁰. Άρα δεν αποκλείεται το γεγονός η Αγία Θεοδώρα να ασχολήθηκε και με την ανακατασκευή και αυτού του μικρού ναού. Το σημερινό, βέβαια, οικοδόμημα κτίστηκε σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στα τέλη του 16^{ου} ή στις αρχές του 17^{ου} αιώνα και τοιχογραφήθηκε το 1623 κατά την αρχιερατεία του Μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτας Γαβριήλ Ε΄ (1602 - 1624)³⁶¹. Το εικονογραφικό του πρόγραμμα εκτείνεται σε τρεις ζώνες, την κάτω ζώνη των ολόσωμων αγίων, τη ζώνη των στηθαρίων και την επάνω ζώνη με παραστάσεις από τον Χριστολογικό κύκλο. Όλη η εικονογράφηση μαρτυρεί την τέχνη κάποιου έμπειρου ζωγράφου Κρητικής τεχνοτροπίας. Θαυμάσιας τέχνης είναι και το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού, το οποίο είναι επίχρυσο και φέρει παραστάσεις ζώων, φυτών και πτηνών που ραμφίζουν σταφυλές. Όλες οι εικόνες του τέμπλου χρονολογούνται στις αρχές του 17^{ου} αιώνα και θεωρούνται έργα ικανού και έμπειρου ζωγράφου. Το σημαντικότερο κατάλοιπο της βυζαντινής περιόδου στο ναό είναι η παράσταση του Σωτήρος Χριστού στο τυφλό αψίδωμα πάνω από την πύλη εισόδου της δυτικής πλευράς στο εξωτερικό του ναού και χρονολογείται πιθανότατα στις αρχές του 14^{ου} αιώνα³⁶².

Ο Πυλώνας, που οι ντόπιοι ονομάζουν Δόξα, είναι ό,τι απόμεινε από τον περίβολο της παλαιάς μονής. Πρόκειται για ένα μεγάλο τοξωτό άνοιγμα με αετωματική απόληξη κτισμένο με πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Διακοσμείται με μαϊανδρους και οδοντωτές ταινίες που σχηματίζονται με πλίνθους. Ο πυλώνας της Αγίας Θεοδώρας είναι πολύ σημαντικός, γιατί είναι από τους λιγοστούς βυζαντινούς πυλώνες που διατηρούνται ως τις μέρες μας και χρονολογείται στα μέσα του 13^{ου} αιώνα³⁶³. (εικόνα 14)

³⁶⁰ Γιαννούλης (2001) 67.

³⁶¹ Γιαννούλης (2001) 67.

³⁶² Γιαννούλης (2001) 66-71.

³⁶³ Παπαδοπούλου (2002) 50-55.

III. Η εικονογραφία της Αγίας Θεοδώρας³⁶⁴

Η παράσταση της Αγίας Θεοδώρας ως βασίλισσα στη μαρμάρινη πλάκα του τάφου της αποτέλεσε το πρότυπο για τη μετέπειτα εικονογράφηση της. Αν και δεν σώζονται πολλές παλαιές εικόνες της Αγίας (φορητές και τοιχογραφίες), αυτές που είναι γνωστές είναι αρκετές για να επιβεβαιώσουν ότι πολύ σύντομα η Θεοδώρα, από τον 14^ο αιώνα ακόμα, αναγνωρίστηκε ως Αγία και προστάτιδα της Άρτας. Οι περισσότερες βρίσκονται σε εκκλησίες της Ηπείρου, κυρίως στην Άρτα αλλά και στα Ιωάννινα.

Θα περιγράψουμε με συντομία αυτές που αποτελούν τις χαρακτηριστικότερες απεικονίσεις της Αγίας: 1) Η μεγάλη φορητή αργυροεπένδυτη εικόνα της Αγίας που βρίσκεται στο τέμπλο του ναού της. Η ασημένια επένδυση είναι έργο του Κ. Θ. Ζάγκλη, αρτινού αργυροχρυσοχόου και φέρει στην επιγραφή του το έτος 1889. Μένει ακάλυπτο από την επένδυση μόνο το πρόσωπο της Αγίας και όλη η ζωγραφική πλην της κεφαλής είναι φιλοτεχνημένη πάνω σε φύλλο χρυσού.

Παριστάνεται ολόσωμη σε μετωπική στάση, ντυμένη με βασιλικά ενδύματα. Στο κεφάλι φορά γκριζωπό μοναχικό κουκούλιο διακοσμημένο με πράσινες ταινίες. Παρόμοιας διακόσμησης καλύμματα κεφαλής συνηθίζονται σε κρητικές εικόνες με απεικονίσεις ασκητών και μοναχών που προέρχονται κυρίως από την Αίγυπτο, Συρία και Μέση Ανατολή. Πάνω από αυτό φέρει έκτυπο βασιλικό στέμμα και ολόκληρο το κεφάλι περιβάλλεται από φωτοστέφανο με φυτική διακόσμηση. Στο δεξί της χέρι κρατά το διπλό Σταυρό και το αριστερό υψώνεται σε στάση ικεσίας. Το χέρι του Κυρίου προβάλλει μέσα από τόξο κύκλου και ευλογεί την Αγία Θεοδώρα. Στο πρόσωπο της που είναι δουλεμένο με λεπτές πινελιές αποτυπώνεται εναργώς η αρχοντιά της βασίλισσας και η ταπεινότητα της μοναχής. Στην εικόνα δεν σώζεται επιγραφή και χρονολογία αλλά με βάση την τεχνοτροπία τοποθετείται στο τέλος του 17^{ου} και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα από κάποιον ικανό ζωγράφο. Όλο το σώμα της καλύπτεται από ανάγλυφη ασημένια επένδυση που αντιγράφει την παράσταση της Αγίας που σκεπάζει. Το βασιλικό στέμμα είναι ξεχωριστό και προστίθεται πάνω στην επένδυση. (εικόνες 10,12)

2) Στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού πάνω από την κεντρική πύλη που οδηγεί στον νάρθηκα εικονίζεται στα αριστερά η Αγία Θεοδώρα, τοιχογραφία που ανάγεται

³⁶⁴ Για την εικονογραφία της Αγίας Θεοδώρας, βλ. Γιαννούλης (2001) 89-94.

πιθανότατα στον 14^ο αιώνα. Παρουσιάζεται ολόσωμη σε μετωπική στάση κρατώντας με το δεξί της χέρι το βασιλικό σκήπτρο δηλαδή το διπλό Σταυρό και το αριστερό υψωμένο σε δέηση. Στο κεφάλι φορεί βασιλικό στέμμα και κάτω από αυτό διακρίνεται το μοναχικό κουκούλιο. Φορεί τη βασιλική αλουργίδα, ποδήρη διακοσμημένο χιτώνα με τραχηλέα και φαρδιά μανίκια κόκκινου χρώματος με κεντήματα. Η μορφή είναι ήρεμη και προσιτή, σε αντίθεση με την άκαμπτη και αυστηρή μορφή της μαρμάρινης σαρκοφάγου.

3) Άλλη μία εικονογράφηση, ίδιας τεχνοτροπίας με την προηγούμενη, βρίσκεται στο κτιστό και ιστορημένο το 1715 τέμπλο του καθολικού της Μονής Κάτω Παναγίας, της οποίας φέρεται και ως κτητόρισσα. Συνδυάζει και εδώ τις δύο ιδιότητες, της βασίλισσας και της μοναχής μόνο που στο πρόσωπο της διαφαίνεται η θλίψη των δοκιμασιών της. Υπάρχει σε μεγαλογράμματη γραφή το όνομα της και συνεχίζει σε μικρογράμματη γραφή «ή ἐν Ἄρτι βασιλεύσασα και κτήτωρ τῆς ἱερᾶς ταύτης μονῆς». (εικόνα 11)

4) Στον 18^ο αιώνα ανήκει και η μισοκατεστραμμένη παράσταση της Αγίας στο δυτικό τοίχο εξωτερικά του καθολικού της μονής Κάτω Παναγίας φέροντας τα ίδια χαρακτηριστικά.

5) Χαλκογραφία της Αγίας υπάρχει στην πρώτη έντυπη έκδοση της Ακολουθίας στην Βενετία το 1772 από τον Πάνο Σεκληστινό. Φορεί ποδήρη χιτώνα και πολύπτυχο μανδύα διακοσμημένο με άνθη ενώ στη δεξιά γωνία της εικόνας παριστάνεται το δυτικής προέλευσης σύμβολο της Αγία Τριάδας, το ισόπλευρο τρίγωνο, από το οποίο εκπορεύονται ακτίνες φωτός. (εικόνα 13)

6) Ένα αντίγραφο της φορητής εικόνας είναι η μικρή εικόνα της Αγίας που είναι επικολλημένη και αργυροεπενδεδυμένη στο πάνω μέρος της λάρνακας της. Φιλοτεχνήθηκε στον αγιογραφικό οίκο των Κυριλλαίων στο Άγιο Όρος στα 1930.

7) Παράσταση της Αγίας υπάρχει σε μικρή δίζωνη φορητή τριτοπρόσωπη εικόνα, που βρίσκεται στη συλλογή των εικόνων της 8^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη Παρηγορήτισσα. Χρονολογείται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και παρουσιάζει στο επάνω μέρος ολόσωμες τις μορφές του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Θεοδώρας και στο κάτω μέρος έφιππο τον Άγιο Δημήτριο τον Μυροβλύτη.

Αρκετές παραστάσεις της Αγίας θα βρούμε σε τοιχογραφημένους ναούς του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, όπως στον Άγιο Μάρκο και Αγία Σοφία Άρτας, Άγιο Γεώργιο Κομποτίου, Άγιο Γεώργιο Γλυκορίζου, Αγία Τριάδα Κεραματών, Άγιο Νικόλαο και Παναγία Πορταίτισσα Κωστακίων.

Μετά την εκταφή των ιερών λειψάνων της Αγίας και την καθιέρωση της λιτανείας της, η λατρεία της Αγίας Θεοδώρας και η εικονογραφία της αναπτύχθηκαν. Έτσι στον 20^ο αιώνα έχουμε πάρα πολλές φορητές αλλά και έντυπες εικόνες της Αγίας καθώς και τοιχογραφημένες παραστάσεις της σε όλους τους νεότερους ναούς της Άρτας. Σε όλες αυτές τις απεικονίσεις η Αγία Θεοδώρα συνδυάζει σταθερά τα χαρακτηριστικά της βασίλισσας και της μοναχής.

IV. Η υμνογραφία για την Αγία Θεοδώρα

Στον χειρόγραφο κώδικά του 16^{ου} αιώνα και στα φφ. 251-262 περιέχεται η «Ακολουθία εις τὴν Ὁσίαν μητέρα ἡμῶν Θεοδώραν τὴν θαυματουργὸν βασίλισσαν τῆ ἐν τῇ Ἄρτει πονηθεῖσα παρ' ἐμοῦ Ἰώβ μοναχοῦ», ἡ οποία ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορά στὴ Βενετία τὸ 1772 με δαπάνη τοῦ Πάνου Σεκληστίνου καὶ ἐπιστασία τοῦ ιεροδιακόνου Ἰακώβου τοῦ Ἱεραλεξανδρίδου. Ἐπομένως ὁ μοναχὸς Ἰώβ υπήρξε ἐκτός ἀπὸ βιογράφος καὶ ὁ ὑμνογράφος τῆς Ἁγίας Θεοδώρας³⁶⁵.

Τὸ 1874 ὁ Μητροπολίτης Ἄρτης καὶ Πρεβέζης Σεραφεῖμ Βυζάντιος προσθέτει νέα τροπάρια στὴν Ἀκολουθία, καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς Ἀκολουθίες τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων καὶ τὸν παρακλητικὸ κανόνα τῆς Ἁγίας³⁶⁶.

Ὁ μοναχὸς Ἰώβ στὸ βίῳ τῆς Θεοδώρας ἐξαίρει τὸν ταπεινὸ χαρακτήρα τῆς καὶ τὴν ἐνάρετη ζωὴ τῆς τονίζοντας ὅτι: «Θεοδώρα δὲ οὐ παρεσύρη τῇ δόξῃ, οὐχ ἐάλω τῇ νεότητι, οὔτε μὴν πρὸς τρυφᾶς οἶδε κατασπαταλᾶν, ἀλλ' οὐδέ τῷ τῆς ἀρχῆς ὄγκῳ ἐπήρηθη, τῷ Θεῷ δὲ μᾶλλον ἔγνω προσκεῖσθαι καὶ ἀρετῆς ἐπιμελεῖσθαι, σωφρόνως ζῆσαι, ταπεινοφροσύνην ἀσπαζομένην, ἀοργησίαν, ἀγάπην, πραότητα, συμπάθειαν τέ καὶ ἐλεημοσύνην ὡς ἄλλος οὐδεὶς κατορθοῦσα καὶ τὸν Θεὸν ὀλοψύχως διὰ παντὸς θεραπεύουσα»³⁶⁷.

Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ τῆς Ἁγίας θα προβάλλει καὶ τὴν Ἀκολουθία τῆς ἐγκωμιάζοντας, τὸν ἀδαμάντινο χαρακτήρα τῆς καὶ τὴν ἀποστροφή τῆς στὰ υλικά αγαθά. Αναφέρουμε ὀρισμένα χωρία:

α) «τῆς γεηρᾶς τρυφῆς τὴν ἀπόλαυσιν ὑπεριδοῦσα καὶ βασιλείας δόξαν ὁμοῦ καὶ τὸν ὄλβον μισήσασα· βασιλείαν τὴν ἀθάνατον ἐπόθησας βασίλισσα πάνσοφε·»

β) «ἰσχύν τὴν ἀκλόνητον Χριστοῦ ἐνδυσασμένη ὡς ὄπλον κραταῖον ἀγάπην, ἐγκράτειαν, ἐλπίδα, προσευχὴ θωρακισθεῖσα»

γ) «λαβοῦσα γὰρ τὸν Σταυρὸν, ἠκολουθήσας τῷ Χριστῷ, καὶ πράττουσα ἐδίδασκες, ὑπερορᾶν μὲν σαρκός, παρέρχεται γὰρ, ἐπιμελεῖσθαι δὲ ψυχῆς, πράγματος ἀθανάτου».

δ) «οὐ χρήματα, οὔτε δόξης ἀπάτην ἠγάπησας· οὐ δόξαν βασιλείου οὐ τὴν τοῦ βίου τερπνότητα, Θεοδώρα πάνσεμνε, ἀλλὰ τὴν μένουσαν δόξαν ἐπόθησας».

³⁶⁵ Τσιλιγιάννης (2012) 9-10.

³⁶⁶ Βυζάντιος (1938³) 37-48.

³⁶⁷ Ἰώβ (1864) 127, 906.

ε) «ἰστίῳ τοῦ πνεύματος, τὴν κοσμικὴν διέπλευσας θάλασσαν ἀβρόχως, Θεοδώρα, δόξης ματαίας μὴ ποντισθεῖσα βυθῶ, μᾶλλον πρὸς λιμένα δὲ ζωῆς, ἄληστον ὀρμήσασα τὸν οὐράνιον, πάνσεμνε».

στ) «μεταναστεύεις πάσης ὑλικῆς προσπάθειας, καὶ εἰς τὸ ὄρος τῶν ὑπερκοσμίων ἐπιφθάνεις»³⁶⁸.

Σε ἄλλο σημεῖο τοῦ βίου της ὁ μοναχὸς Ἰώβ κάνει λόγο για τὴν περίοδο που ἡ Ἁγία αποφασίζει νὰ ζήσει ὡς μοναχή. Αφιερώνεται στο Θεό ασχολούμενη με ἀγρυπνίες, ὕμνους καὶ νηστείες ἐνῶ δὲν παραβλέπει νὰ προσφέρει τὴ βοήθεια της ἀπλόχερα σε ὅλους τοὺς ἀναξιοπαθόντες³⁶⁹. Παραθέτουμε ὀρισμένα χωρία ἀπὸ τὴν Ἀκολουθία που ἐμπνέονται ἀπὸ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ κομμάτι της ζωῆς της:

α) «κόσμον τὸν βασίλειον εὐσεβοφρόνως κοσμήσασα, μοναζόντων ἐν σχήματι, νηστείας καὶ δάκρυσι, καὶ ταῖς ἐναρέτοις πράξεσιν, Ὅσια, τοῦτον ὠραίσας σαφῶς, καὶ τιμώτατον ὄντως ἔδειξας»

β) «τὴν ἀνάκτων ἀλουργίδα ὡς πανσόφως κατέλιπες, καὶ ἀσκητικοῖς πόνοις σεαυτὴν ἐνέδωκας, ἀγιασμοῦ γενομένη ἔμπλεως».

γ) «στολῆς εὐανθοῦς, καὶ βασιλείου ἡλλάξω στολὴν μελεμβαφῆ, μοναστριῶν συστήματος, σ' αὐτὴν ἐμφρόνως μίξασα· ὅθεν θαλάμων ἔτυχε τῶν οὐρανίων, Βασίλισσα».

Ὁ μοναχὸς Ἰώβ δὲν παραλείπει νὰ υμνήσῃ τὴν υπομονὴ καὶ τὴν καρτερικότητα της Ἁγίας ὅταν ἐκεῖνη ἐκδιώχθηκε καὶ ἐξῆσε στὴν ἐξορία:

α) «παριδοῦσα βίου τὴν πολὺπλοκὸν πλάνην, δακρύων σου θάλασση πρὸς οὐρανῶν τοὺς λιμένας διέπλευσας, ἔνθα χορὸς τῶν δικαίων, καὶ ἀσκητῶν, Θεοδώρα, καταπαύσασα».

β) «λελαμπρυσμένη παρέστη σοὶ ἡ βασίλισσα, τῶν ἀρετῶν ἰδέαις, καὶ ἀσκήσεως πόνους, φοροῦσα πορφυρίδα βασιλικὴν, Βασιλείαν ἀσάλευτον, τὴν παρὰ σοῦ δεχομένη, Λόγε Θεοῦ, καὶ ζωὴν τὴν αἰωνίζουσαν».

Ὁ Βίος της ὁσίας Θεοδώρας κλείνει με τὴν ἀναφορὰ στὴν πληθώρα τῶν θαυμάτων που ἐπιτελέσθηκαν μετὰ τὴν κοίμησή της. Δὲν θὰ μπορούσε, ἀσφαλῶς, νὰ ἀπουσιάζει ἡ θαυματουργὸς δράση της ἀπὸ τὴν Ἀκολουθία:

α) «βολίδας ἢ σορὸς ἐκπέμπουσα θαυμάτων τῆς βασιλίδος, παύει τῶν ἀσθενῶν ὀδύνας ζόφον παθῶν διώκουσα».

³⁶⁸ Γιαννούλης (2001) 107-155.

³⁶⁹ Ἰώβ (1864) 127, 908.

β) «ποταμοὶ τῶν ἰαμάτων ἐκ τῆς τιμίας σου λάρνακος προχέουσιν ἑκάστοτε, δι' ὧν τὰς τῶν νοσούντων μαλακίας Θεοδώρα θεραπεύεις, δυνάμει τοῦ Παναγίου Πνεύματος».

γ) «δαιμόνων τὰς φάλαγγας αἰεὶ ἀποδιώκουσα, τὰς νόσους παύεις τῶν αἰτούντων σε, δοξάζοντός σε Θεοῦ, ἀπείροις θαύμασι»³⁷⁰.

Το Απολυτίκιό της συνοψίζει ὅλη τὴ ἐνάρετη ζωὴ της ποὺ τὴν ἀνέδειξε σὲ πρότυπο ἀξιο μίμησης καὶ σὲ πολιούχο της Ἄρτας.

«Τῶν βασιλίδων τὸ κλέος, ἀσκητριῶν τε ἀγλαΐσμα, τῆς Ἀκαρνανίας τὸ εὖχος καὶ ἰαμάτων ρεῖθρον ἀκένωτον· τῶν λυπουμένων καὶ πτωχῶν τὴν προστάτιν, τὴν ἀκτίνος δίκην, τὴν Αἰτωλίαν πᾶσαν καταφωτίζουσαν· ἐπόνυμον τὴν ὄντως δωρεῶν τῶν τοῦ Θεοῦ, τὴν πάνσεπτον καὶ ὀσίαν, Θεοδώραν τὴν Βασίλισσαν, δεῦτε οἱ ἐν Ἄρτῃ πάντες πιστῶς, συνελθόντες ὕμνοις τιμήσωμεν· αὐτὴ γὰρ ἀενάως ὑπὲρ ἡμῶν, οὐ παύει πρεσβεύουσα.

³⁷⁰ Γιαννούλης (2001) 107-155.

V. Η ανακομιδή των ιερών λειψάνων της Αγίας Θεοδώρας³⁷¹

Επειδή στην νεότερη εποχή αμφισβητήθηκε η ύπαρξη των λειψάνων της Αγίας, ο τότε Μητροπολίτης Άρτης και Πρεβέζης Σεραφείμ Βυζάντιος έδωσε εντολή να ανοιχτεί ο τάφος. Έτσι στις 20 Μαρτίου του 1873 με επικεφαλής τον Αρχιμανδρίτη Στέφανο Κλεόμβροτο - λόγω αιφνίδιας αναχώρησης του Μητροπολίτη –ανοίχτηκε ο τάφος.

Αφού καθάρισαν το πάνω μέρος από διάφορα συντρίμματα μαρμάρων σήκωσαν την πλάκα του τάφου και αντίκρισαν τα ιερά λείψανα. Η κεφαλή της Αγίας ακουμπούσε πάνω σε ένα μεγάλο κεραμίδι, μοναστική συνήθεια, που δείχνει την αυστηρή ασκητική ζωή και την ταπείνωση.

Ο Αρχιμανδρίτης Στέφανος τοποθέτησε τα ιερά λείψανα σε μεγάλη ξύλινη λάρνακα, ακολούθησε ολονύκτια αγρυπνία και την επόμενη μέρα άρχισε να συρρέει ο λαός της Άρτας προς προσκύνηση. Στις 24 Μαρτίου συντάχθηκε το «Πρωτόκολλον έκταφης τῶν ὀστέων τῆς Ἁγίας Θεοδώρας». Τα ιερά λείψανα παρέμειναν στην ξύλινη λάρνακα ως το 1928. Τότε με την φροντίδα του Μητροπολίτη Άρτης Σπυρίδωνος Γκινάκα και με την άδεια της Ιεράς Συνόδου καθιερώθηκε η λιτάνευση της εικόνας και των ιερών λειψάνων της Αγίας. Για την ευκολότερη μεταφορά των ιερών λειψάνων κατασκευάστηκε μικρότερη ξύλινη λάρνακα, η οποία το 1962 καλύφθηκε με ανάγλυφη ασημένια επένδυση από τους αδελφούς Παπαδόπουλου αργυροτεχνίτες των Ιωαννίνων. Στις μακρές πλευρές της απεικονίζονται η Κοίμηση της Αγίας στη μία και στην άλλη αναπαράγεται η θεματολογία της μεγάλης μαρμάρινης πλάκας του τάφου δηλαδή η Αγία με το γιο της Νικηφόρο ανάμεσα σε δύο Αγγέλους. Στις μικρές πλευρές αναπαρίστανται ο Πυλώνας με το ναό στο βάθος στη μία, και στην άλλη πλευρά ισοσκελής Σταυρός με πλατιές κεραιές. Το επάνω μέρος της λάρνακας καλύπτεται με την αργυροεπένδυτη εικόνα της Αγίας Θεοδώρας ενώ όλες οι μορφές περιβάλλονται με πλούσιο φυτικό διάκοσμο και παραστάσεις πτηνών, συμβολικά κατ' εξοχήν θέματα του παραδείσου.

Στο ναό της Αγίας Θεοδώρας σώζονται επίσης δύο ασημένιες λειψανοθήκες με τμήματα των λειψάνων της Αγίας που χρησιμοποιούνται για ευλογία πιστών μεταφερόμενες από τον ιερέα για τέλεση αγιασμού ή ευχελαίου.

³⁷¹ Για την ανακομιδή των ιερών λειψάνων της Αγίας Θεοδώρας βλ. Γιαννούλης (2001) 79- 87.

VI. Η λιτανεία και η εορτή της Αγίας Θεοδώρας³⁷²

Η λιτάνευση της εικόνας και των ιερών λειψάνων της Αγίας Θεοδώρας αποτελεί την αποκορύφωση του εορτασμού της. Καθιερώθηκε με απόφαση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, μετά την υποβολή αίτησης από τον Μητροπολίτη Άρτης Σπυρίδωνα Γκινάκα και των κατοίκων της πόλης και της απόφασης του Δημοτικού Συμβουλίου «περί καθιερώσεως ως ημέρας άργίας, και τοπικής έορτής την 11^η Μαρτίου». Με Β.Δ. της 5^{ης} Μαρτίου 1936 καθιερώνεται το τυπικό της επίσημης τελετής της Αγίας Θεοδώρας.

Σημαντική είναι και η ενθύμηση του ηγούμενου Κωνσταντίου που υπάρχει στο παλαιό Μηναίο του Μαρτίου της Ιεράς Μονής Κάτω Παναγιάς, σχετικά με τον εορτασμό της Αγίας. Γράφει: «τῆ ια΄ τοῦ Μαρτίου Μηνός έορτάζει ἡ πόλις ἡμῶν Ἄρτα τὴν Ὁσίαν Μητέρα ἡμῶν Θεοδώραν τῆς ἐν Ἄρτι βασιλίσεως καὶ κτίτωρ τῆς ἱερᾶς ταύτης Μονῆς ἣτις ἤγειρεν ἐκ βάρων ὁ ἀήμιιστος αὐτῆς σύζυγος Μιχαὴλ Δούκας τε καὶ Δεσπότης Ἡλείρου τε καὶ Θεσσαλίας κατὰ τὰ μέσα τῆς γ΄ ἑκατονταετηρίδος, τῆς ὁποίας ἀσματικὴν ἀκολουθίαν ἐποίησεν ὁ ἐν Μοναχοῖς Ἰώβ ὁ μέλος τὴν ὁποίαν ἐτησίως ψάλλῃ ἡ Ἁγία ἡμῶν Ἐκκλησία.

1868 Μαρτίου 11 Κατωπαναγίτης Κωνσταντίος». (εικόνα 17)

³⁷² Για την λιτανεία και την εορτή της Αγίας Θεοδώρας βλ. Γιαννούλης (2001) 95-100.

Συμπεράσματα

Η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204, που υπήρξε η αφορμή του διαμελισμού της Αυτοκρατορίας δημιούργησε την ανάγκη ύπαρξης φωνών ικανών να αντισταθούν στον Λατίνο κατακτητή και να αντιδράσουν στη συρρίκνωση των βυζαντινών δυνάμεων. Τέτοιες φωνές αποτέλεσαν τα κράτη που δημιουργήθηκαν αμέσως μετά την άλωση της Πόλης. Ένα από αυτά, το κράτος της Ηπείρου, γέννημα αυτής της ταραγμένης περιόδου, αντιστάθηκε στις λατινικές δυνάμεις και πρόβαλε ηγεμονικό ρόλο στην διεκδίκηση του αυτοκρατορικού πρωτείου. Όλη, άλλωστε, η ιστορική πορεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου αποδεικνύει την ιδιοσυγκρασία ενός λαού δυναμικού που ξέρει να αμύνεται σθεναρά στον κατακτητή, που ακολουθεί πιστά τους ηγέτες του, που υποστηρίζει με θέρμη την ορθόδοξη πίστη.

Γέννημα αυτής της εποχής είναι και η βασίλισσα Θεοδώρα. Μεγαλώνει με χριστιανές αρχές, μαθαίνοντας από νωρίς τη θέση της ως γυναίκα. Και ενώ συνεχίζει να ζει ακολουθώντας την εθιμοτυπική διαδικασία συμπεριφοράς της βυζαντινής γυναίκας πολλές φορές ξεφεύγει από το περιορισμένο περιβάλλον της και βγαίνει στο προσκήνιο των πολιτικών πραγμάτων. Μένοντας σταθερή στις κύριες υποχρεώσεις της, να υπηρετεί το σύζυγο της, να διευθύνει την οικογένεια και να ανατρέφει τα παιδιά της, πιστή στη χριστιανική διδασκαλία, δεν διστάζει να αναλάβει διπλωματικές πρωτοβουλίες εκφράζοντας με τρόπο δυναμικό την ανησυχία και τον προβληματισμό της για τα πολιτικά συμβάντα και έχοντας να αντιμετωπίσει τον υπέρμετρα φιλόδοξο χαρακτήρα του συζύγου της. Με τις ενέργειες της αποδεικνύει ότι απέρριπτε το διχασμό των Ελλήνων και επιδιώκει την ειρηνική συμβίωση των ορθοδόξων, ώστε να αντιμετωπίσουν από κοινού τον δυτικό κατακτητή.

Στην προσπάθεια της να κατευνάσει την αντιπαλότητα ανάμεσα στα δύο κράτη, το Δεσποτάτο της Ηπείρου και την αυτοκρατορία της Νίκαιας, θα αναλάβει πρωτοβουλία να συνενώσει την οικογένεια της με εκείνη του αυτοκράτορα Ιωάννη Βατάτζη μέσω του γάμου του γιου της Νικηφόρου και της εγγονής του αυτοκράτορα, Μαρίας, γάμος που επετεύχθη τελικά το 1256 επί αυτοκράτορα Θεόδωρου Λάσκαρη. Απόστολος ειρήνης γίνεται και το 1262, όταν επισκέφθηκε τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο φέροντας το γιο της Ιωάννη ως εγγύηση φιλίας και συνεργασίας. Το 1265, μετά από παρέμβαση της, πραγματοποιείται ο δεύτερος γάμος του γιου της

Νικηφόρου με την Άννα, ανηψιά του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, άλλη μία κίνηση που στόχο είχε την ομαλοποίηση των σχέσεων ανάμεσα στο Δεσποτάτο και την Βυζαντινή αυτοκρατορία.

Μέσα στις δραστηριότητες της ήταν και η ίδρυση μονών. Σε μία από αυτές, του Αγίου Γεωργίου η Θεοδώρα αποσύρεται μετά το θάνατο του Μιχαήλ Β΄ και αφιερώνεται στο Θεό. Οι κοινωνικές της ενέργειες συνδέονται άρρηκτα με το χριστιανικό της ήθος και βασικό μέλημα της παραμένει η προστασία των αδύναμων κοινωνικών τάξεων. Η Θεοδώρα αντιπροσωπεύει την χριστιανική παράδοση και την μετουσιώνει σε έργα προσφοράς και αγάπης.

Συνοψίζοντας, γίνεται φανερό ότι η φυσιογνωμία της Θεοδώρας παραπέμπει σε μία γυναίκα παρούσα στα δρώμενα της ζωής. Η συμμετοχή της σ' όλες τις εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου αποκαλύπτει μια συνειδητοποιημένη οντότητα. Η Θεοδώρα καθοδηγείται σ' όλες της ενέργειες της από την διδασκαλία της χριστιανικής αγάπης. Το άνοιγμα της στην πολιτική, ο κατευναστικός διπλωματικός της ρόλος αποτελεί ακριβώς έκφραση αυτής της αγάπης.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ανακηρύχθηκε αγία. Η προσφορά της ολοκληρώνεται με την υιοθέτηση του μοναχικού σχήματος. Με τη στάση της ανέδειξε την γυναικεία ύπαρξη. Στις πολιτικές της πράξεις έδειξε τα φιλειρηνικά της κίνητρα, στην οικογένεια της προέβαλε την ευγενική της καταγωγή και τις χριστιανικές της αρχές, στις κοινωνικές δραστηριότητες μετέδωσε την ελεημοσύνη και την φιλανθρωπία, στην προσωπική της ζωή βίωσε την αγιότητα.

Η οσία Θεοδώρα, η βασίλισσα της Ηπείρου, χρησιμοποιώντας τα οικογενειακά της εφόδια, τη χριστιανική της παιδεία και τη δεσποτική της θέση αποτέλεσε πρότυπο γυναικείας μορφής, μεγαλώνοντας τη γυναικεία παρουσία στους αιώνες και προσδιορίζοντας την αποστολή και την αξία της.

ANNO DOMINI MCXV

JOB MONACHUS

In codice Naniano LXXI, p. 245 (apud Aloysium Mingarelli, *Cod. Nanian.*) legitur, Ἀκολούθῃα, εἰς τὴν δσίαν μητέρα ἡμῶν Θεοδώραν τὴν θαυματουργὸν, βασίλισσαν τῆ ἐν τῆ ἀρτ. πονηθεῖσα παρ' ἐμοῦ Ἰωὼ μοναχοῦ. Deinde sequitur Officium S. Theodoræ reginæ (1). Quoniam vero ignota plerisque est sancta hæc mulier, nonnulla exscribemus ex pagina 253, ubi post odas, canones, etc., hæc leguntur :

Veneranda ac beata regina Theodora, in Orienti A Joanne et Helena parentibus nata, hujuscemodi fato usa est. Cum Alexius e gente Comnena Romanis imperaret, Michael Comnenus, qui genere ab ipso rege et regibus angeli alicujus denominatione insignitis differebat, Peloponnesi regnum est sortitus, quo tempore Senacherim in Ætoliā ac Nicopolim mittitur. Duabus illi e sanguine regio sororibus matrimonio juncti erant. Joannes quidem beatæ Theodoræ pater, cognomento Petraliphes, nobili atque illustri genere satus, ex optimatum qui Constantinopoli florebat, prosapia, uxorem duxit. Rex dein Romanorum constitutus, rebus in Thessalia ac Macedonia compositis, Latini, proh dolor ! Constantini urbem vi capiunt, et, Deo ita placuit, Alexium cum multis aliis in captivitatem redigunt. Filius ejus Lascaris in Oriente a Michaelē Palæologo, qui tunc regnum occupabat, oculis privatur. Sic igitur rebus omnibus ubique perturbatis, Senacherim, cui et ipsi a Nicopolitanis insidiæ struebantur, Michaelē Comnenum in auxilium vocavit. Qui cum moraretur, et Senacherim dolo interfectus fuisset, Michael postea vindictam ab occisoribus sumpsit, et, cum suam morte fatali perdidisset, illius uxorem matrimonio duxit Melissenam, opibus Senacherim omnibus cum regno potitus. Idem, postquam Latinorum classis relicta Constantinopoli ad Salazorum portum ita dictum appulisset, Alexium imperatorem, ipsi ignotum, grandī pecunia ab illis ut servum redemit ac postea, manumisit. Ab hoc porro imperatore Michaeli et ejus filiis summa imperii concessa est. Ex Melissena quatuor suscepit filios, Michaelē Ducam, Theodorum, Manuelem et Constantinum. Ex quibus maximus natu Michael rerum summa potitus est, vir ad res excogitandas et peragendas pariter idoneus. Albam Græcam, Janinam ac Bonditzam fundavit ; Coriphi insulam, Dyrrachium, Achrida et omnem Blachiam Græciamque subegit, imperiique fines protulit. Sed paulo post et ipse gladio interemptus est, fratre Theodoro Duca in imperio relicto. Theodorus, contempto a

Ἡ ἀσίδιμος αὐτῆ καὶ μακαρία βασίλις Θεοδώρα, τὸ μὲν γένος εἴλκεν ἐξ ἡλίου ἀνατολῶν· γεννήτορες δὲ αὐτῆς, Ἰωάννης καὶ Ἑλένη. Τὰ δὲ κατ' αὐτὴν ἔσχεν οὕτως· Ἀλεξίου τοῦ ἐκ φυλῆς τῶν Κομνηνῶν κατηγγμένου Ῥωμαίων βασιλεύοντος. Μιχαὴλ μὲν ὁ Κομνηνὸς ὁ καὶ πρὸς γένους αὐτῶ τε τῶ βασιλεῖ καὶ τοῖς ἀγγέλωνύμοις βασιλεῦσι διαφέρων, τὴν ἀρχὴν τῆς Πελοποννήσου πιστεύεται· Συναχρεῖμ δὲ, πρὸς Αἰτωλῶν καὶ Νικόπολιν ἀποστέλλεται· οὗσι πρότερον οὗτοι πρωτεξάδελφαις συζευθέντες, ταῖς καθ' αἶμα γνησίαις τῶ βασιλεῖ. Ἰωάννης δὲ, ὁ τῆς μακαρίας Θεοδώρας πατὴρ, ᾧ Πετραλίφης τὸ ἐπωνύμιον, γένους ὦν περιφανοῦς καὶ λαμπροῦ, γυναικὶ μὲν καὶ αὐτὸς παρὰ βασιλείως συζεύγνυται, τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὰ πρῶτα φερόντων ἐκ γένους οὗση· σεβαστοκράτωρ δὲ Ῥωμαίων τιμηθεὶς, τῆς Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας κατάρχῃν (sic) ἀποκαθίσταται· ἀλλὰ τῆ τοῦ Θεοῦ παραχωρήσει Λατίνων φεῦ ! τῆς Κωνσταντινου κρατησάντων, ἠχημαλώτεται μὲν παρ' ἐκείνων σὺν ἄλλοις πολλοῖς καὶ ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος. Ἐκτυφλοῦται δὲ Λάσκαρις ὁ παῖς ἐν τῆ Ἀνατολῇ, παρὰ Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου, τοῦ τὴν βασιλείαν τότε δραξαμένου· καὶ λοιπὸν ἐπλήσθη τὰ πάντα ταραχῆς καὶ συγχύσεως. Συναχρεῖμ οὖν καὶ αὐτοὺς ἐπιβουλεύθει παρὰ τῶν Νικοπολιτῶν, τὸν Κομνηνὸν Μιχαὴλ εἰς βοήθειαν προσεκαλλέσαστο· μήπω δ' ἐκείνου φθάσαντος, δολοφονεῖται Συναχρεῖμ. Μιχαὴλ μὲντοι παραγενόμενος, τοὺς φονεῖς κτείνει πάντας· λαμβάνει δὲ σὴν ἐκείνου γυναῖκα Μελισσηνὴν· ἐφθασε καὶ γὰρ τὴν ἰδίαν γυναῖκα, νόμῳ θανάτου ἀποβαλέσθαι· καὶ λοιπὸν πᾶσαν τὴν περιουσίαν Συναχρεῖμ σὺν τῇ ἀρχῇ, ἐαυτῷ περιποιεῖται· ὃς δὲ Κομνηνὸς ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ στόλου τῶν Λατίνων κατερχομένου, καὶ τῶ τῆς Σαλαγοῦρας λιμένι οὕτως ἐπικληθέντι προσορμίσαντος, τὸν βασιλέα Ἀλέξιον μὴ γνωριζόμενον ὡς ἀνδράποδον παρ' ἐκείνων εἰς χάριν ἔλαβε καὶ ἀπέλυσε, πολλὰς πρότερον αὐτοῦς δεξιωσάμεναις δωρεαῖς· ἐξ οὗ βασιλείως εἰς κληρὸν ἐδόθη αὐτῶ τε τῶ Μιχαὴλ καὶ τοῖς ἐξ αὐτοῦ, ἡ λαχοῦσα τότε τῆς ἡγεμονίας ἀρχή. Γεννῶνται τοίνυν αὐτῶ ἐκ τῆς Μελισσηνῆς, υἱοὶ τέσσαρες· Μιχαὴλ ὁ Δούκας, Θεόδωρος, Μανουὴλ, καὶ Κων-

(1) Theodora parentes habuit Joannem et Helenam. Vide Du Cange, *Familie Byzantinae*. EDIT. PATR.

σταντίνος. Μιχαήλ δὲ ὁ τῶν υἱῶν πρῶτος μετὰ τὴν Α Michaele fratre relicto puerulo et summa rerum potitus, quia fortuna ipsi favorebat, altos spiritus sumere et puero ad successionem nato insidiari cœpit. Quod ubi sensisset mater, ut illius insidiis illuderet, cum filio Peloponnesum petiit.

τὸν πατέρα τελευτήσαν, πᾶσαν τὴν ἐκείνου ἀρχὴν διεξώσατο· ἀνὴρ δραστήριος, καὶ ὄξυς νοῆσαι, καὶ πραγμάτων ἐμπειρότατος οἰκονόμος· ὃς δὴ Βελλάγραδά τε καὶ Ἰωάννινα καὶ τὴν Βόνδιτζαν ἐκτίσεν· τὴν νῆσόν τε Κορυφῶ καὶ Δυβράχιον καὶ Ἀχρίδα, καὶ πᾶσαν τὴν Βλαχίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα περιεποιήσατο, καὶ εἰς πολὺ πλάτος ἐπέτεινε τὴν ἀρχὴν. Ἄλλὰ ταχέως καὶ οὗτος ἔργον βομφαίας γενόμενος, ἐξ ἀνθρώπων ἐγένετο· τὴν ἴδιον αὐτάδελφον Θεόδωρον τὸν Δούκαν, διάδοχον ἑαυτοῦ καταλιπὼν· ὃς δὲ Θεόδωρος βρεφύλλιον τὸ ἐκ τοῦ ἰδίου ἀδελφοῦ Μιχαήλ τὸν Δούκαν εὐρηκῶς παρῆδε μὲν τοῦτον ὡς ἀτελῆ· τὴν ἀρχὴν δὲ πᾶσαν δραξάμενος, καὶ ἐπὶ εὐτυχίᾳ πραγμάτων ἄρβεις, δόλον κατὰ τοῦ παιδὸς ἐμελέτησεν· ὄνπερ ἡ μήτηρ αἰσθημένη, προέλαθε διαπεράσασα μετὰ τοῦ νηπίου, ἐν τῇ νήσῳ τοῦ Πέλοπος.

Θεόδωρος δὲ ἐοικυιάτατος ἐν μάχαις φανείς, καὶ τὴν Θεσσαλονίκην ἐλευθερώσας τῆς Λατινικῆς τυραννίδος, βασιλεὺς ἀνηγόρευται· καὶ πάντων τῶν Δυτικῶν ἕως αὐτῆς ἐκράτησε Χριστουπόλεως. Ὁ μὲν τοι σεβαστοκράτωρ Πετραλίφης, υἱοῦς γεννήσας ἐν Θετταλίᾳ, καὶ τὴν ἀείμνηστον ἀπέτεκε Θεοδώραν· καὶ τὸν βίον ἐν Χριστῷ καταλύσας, τὴν ἴδιαν ἀρχὴν τοῖς υἱεῖσι κατέλιπεν· οἱ καὶ τῷ βασιλεῖ Θεοδώρῳ δεξιῶς τελούντες, τὴν ἴδιαν ἀδελφὴν νηπιάζουσιν, ὡς κόρη ἐφύλαττον ὀφθαλμοῦ. Τί τὸ μετὰ ταῦτα; Τῇ Ζαγορᾷ Θεόδωρος ἐπιστρατεύσας ὁ βασιλεὺς, πόλεμον ἐποίει μετὰ Ἀσάν, τοῦ βασιλέως Βουλγάρων, καὶ νικηθεὶς, παρ' ἐκείνου χειροῦται, καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς στερεῖται· Μιχαήλ δὲ εἰς νεανίας ἦδη τελῶν, τῆς ἑξορίας ἀνακαλεῖται, καὶ τὴν πατρικὴν πᾶσαν παραλαβὼν ἀρχὴν, τῇ Βλαχίᾳ ἐπιδημεῖ· καὶ περὶ τὸ κάστρον Σερβίον γενόμενος, τὴν καλὴν βλέπει νεάνίδα Θεοδώραν, ἥς ἄκρως ἀλούς, τοῖς ἀδελφοῖς συμφωνεῖ Πετραλίφαις, καὶ ταύτην νομίμῳ γάμῳ λαβὼν, εἰς Ἀχαρνανίαν ἀτελείστον τότε οὖσαν, σὺν αὐτῇ λαμπρῶς ἐπανέστρεψεν. Ἄλλ' ὁ μὲν, τῆς ἰδίας ἦν φρονιζῶν ἀρχῆς, Θεοδώρα δὲ, οὐ παρεσύρη τῇ δόξῃ, οὐχ ἑάλω τῇ νεότητι, οὔτε μὴν πρὸς τρυφᾶς οἶδε κατασπαταλᾶν. Ἄλλ' οὐδὲ τῷ τῆς ἀρχῆς ὄγκῳ ἐπήρθη· τῷ Θεῷ δὲ μᾶλλον ἔγνω προκειῖσθαι, καὶ ἀρετῆς ἐπιμελεῖσθαι, σωφρόνως ζῶσαι· ταπεινοφροσύνην ἀσπαζομένην, ἀοργησίαν, ἀγάπην, πραότητα, συμπάθειάν τε καὶ ἐλεημοσύνην, ὡς ἄλλος οὐδέ τις κατορθύσασα, καὶ τὸν Θεὸν ὀλοφύχως διαπαντὸς θεραπεύουσα. Οὐκ ἔφερε δὲ πάντως ὄραν ταῦτα, ὁ τῶν δικαίων ἐχθρὸς, οὐδὲ τὴν καλὴν ταύτην τῆς νεάνιδος ὄδον βλέπειν ἠνέσχετο· ἀλλ' ὅλος ὀπλίσκεται κατ' αὐτῆς, καὶ θηλυμανίαις τὸν ἄνδρα καταμαλάξας, πειρασμὸν τῇ μακαρίᾳ ἐγείρει, τῶν πάποτε μνημονευσομένων δεινότητων· γυναικὶ γὰρ τινὶ ἐξ εὐγενῶν Γαγγρηνῆ· τὸ ἐπόνυμον, πορνικῶς ὁ Μιχαήλ ἐπιμανεῖς, καὶ τὸ τῆς αἰσθήσεως ὑγιὲς· μαγίαις ὑπ' ἐκείνης ὑποκλαπείς, μῖσος ἄσπονδον κατὰ τῆς ἰδίας ἐκτίσασα γυναικός· καὶ ταύτην ἀπωσάμενος, τὴν μαινάδα φρενοβλαβῶς συνηγάγετο· τοῖς ὑπηκόοις ὄρον θέμενος· μὴ προσκειῖσθαι τῇ Θεοδώρῳ· μὴ θεραπεῖα; ἀξιοῦν ταύτην τινός· μήτε μὴν ἐπὶ γλώσσης αὐτῆς φέρειν τὸ ὄνομα. Τούτοις γενναῖα τοῖς δεινοῖς ἐμπεσοῦσα, οὐκ ἐσαλεύθη ὄλωσεν τὸν λογισμὸν, οὐδὲ παρετράπη τῆς ἀγαθῆς πολιτείας, ἀλλ' ὅλη ὡς ἀδάμας ἦν καρτεροῦσα, καὶ τὸν Θεὸν ὁμοίως θεραπεύουσα· ξενιτευομένη δακρύει καὶ καθύσωνι, αἰθρίας ταλαιπωροῦσα· λιμῷ τε καὶ δίψῃ καὶ τῇ λοιπῇ κα-

Theodorus militarem adeptus gloriam, postquam Thessalonicen a Latinorum impotenti dominatione liberasset, imperator est proclamatus: jam enim toto Occidente atque Christopoli ipsa potitus erat. Joannes porro Petraliphes, præter filios quos in Thessalia genuerat, Theodoram quoque virtutibus egregiam suscepit, et vita in Christo functus regnum filiis reliquit; qui Theodoro imp. rite satisfaciens, sororem suam teneram summo amore prosequabantur. Interjecto deinde tempore Theodorus apud Zagoram cum Asan, rege Bulgarorum, bellum gessit; a quo pugna victus captusque oculorum lumine privatus est. Michael jam adultus ab exsilio revocatus regno paterno recuperato in Blachiam se obtinisset, in urbe Acharnarum tum temporis cessit. Cum postea in castro Servii Theodoræ adolescentulæ amore captus ejusdem fratrum consensum nondum munita, nuptias splendidas complevit. Sed dum ipse regno firmando intentus esset, Theodora, gloriæ minime avida, nec rerum novarum cupida, nedum luxuriæ amans aut regali spiritu allata, Dei potius partes amplexa, virtutis seciatrici, humilitatem, charitatem, modestiam atque pia opera exercere totanique se Deo dedere satius habuit. Hoc vero minime justorum inimico placuit, qui Theodoram per virtutis semitas incedere ægro tulit. Inde summo eam odio persecutus, marito quidem libidinosi relictus constricto uxori beatæ insidias inextricabiles struxit. Femina namque cui Gangræna nomen, illecebris magicisque artibus adeo est captus, ut letali in legitimam uxorem odio sæviret, eaque crudeliter dimissa bacchantem illam amens introduceret. Huc accedit quod quemquam illi honorem aliquem afferre aut honoris causa ejus nomen pronuntiare voluerit. Sed nec his omnibus tribulationibus mulier nobilis a morum integritate ac perseverantia potuit avocari; imo, sicut adamas, inconcussa Deum eodem fervore colere nunquam destitit. In servitutem, ut ita dicam, redacta, calor æstu, fame, siti et quibuscumque vitæ miserijs circumventa, sine domicilio, per quinque annos pessima quæque experta, nihil quod ipsa indignum esset, pronuntiavit; imo sine querela virtutem etiam ferventius amplexa patientiæ et magnanimitatis specimina quotidie edebat, puerum quem, in exsiliis acta, in utero gestabat, educando, Die quadam sacerdos ejus regionis, Prenestes nomine, olera in agris colligentem, comitante puero, invenit. A qua

cum nomen inquirendo didicisset domum secum abductam abdidit, omni eam cura prosequendo. Ubi postea principes in regno viri ac Michaelis Ducæ ministri malas feminæ artes detexissent, et tormentis adhibitis id quod erat verum didicissent, Michael ad meliorem animum reversus mulierem vere sanctam iterum uxoris loco recepit; cum immenso omnium gaudio. Ambo deinde vitam in pace et charitate transigentes salutis suæ curam habuerunt. Ad alissimum namque dominationis fastigium evecti liberos genuerunt ac pulcherrimum virtutis certamen certarunt. Veneranda Theodora cum herum ac maritum duo insignia monasteria omnipotentis et sanctissimæ Virginis nomini dedicata construxisse vidisset, ipsa quoque Georgio martyri cœnobium monialium extruxit. Michael Jeinceps pie defuncto et ad cœlestes mansiones translato, monasticum et ipsa habitum sumpsit, ædemque sacram, usquedum vixit, donis volivis, vasis vestimentisque sacris ornavit. Non enim solum corpus laborando exercebat, sed et virtutis eximie colendæ studiosa. noctes integras stando hymnosque et psalmos cantando agebat. Nihil ipsi antiquius quam corpus jejuniis macerare, consortibus officia præstare, injuriâ afflictos adjuvare, orphanorum ac viduarum partes agere, pauperibus opem ferre, mæstos consolari, ut brevi dicam omnibus omnia fieri in cordis humilitate. Cum postremam ipsius quoque horam prope esse cernebat, lacrymabunda a sanctissima Deipara et Georgio martyre petiit, ut, ipsis intercedentibus, Deus semestræ sibi tempus ad templum terminandum concederet. Hoc ubi datum supplicantibus esset, sorores convocatas de officiis religiose præstandis admonuit. Postremo salutem iisdem augurata læto spiritum animo reddidit. Sepulta est in monasterio ab ipsa ædificato. Deus porro egregiis hanc sanctam mulierem miraculis et ægrorum sanationibus insignem reddidit. Sic etiam morbum quem caneri vocant medicorum filii, præter multos alios sanare satagit, et ad hanc usque diem sanat. Non enim iis tantum opitulatur qui sepulcrum ejus adeunt, sed navigantibus quoque in alto mari præsto est, nec insulanis deest implorantibus. Quare nos quoque Deum supplices adæmus, ut æterna salute digni æstimemur, etc.

προσεύεσθαι χρόνον πρὸς τὴν τοῦ ναοῦ τελείαν ἀπάρτησιν· ὃ καὶ γέγονε. Καὶ τοῦ καροῦ φθάσαντος, τὰς ἀδελφὰς προσεκαλέσατο· καὶ περὶ ὧν ἔδει καλῶς ἐντειλαμένη, καὶ ταύταις ἐπευξαμένη σωτηρίαν, χαίρουσα τὸ πνεῦμα εἰς χεῖρας Θεοῦ παρέθετο· καὶ κατετέθη ἐν αὐτῇ τῇ παρ' αὐτῆς ἀνεγερθεῖσθαι μονῇ. Τοῦ Θεοῦ δὲ ταύτην δοξάσαντος ὕστερον, πολλῶν καὶ μεγίστων θαυμάτων ὤφθη αὐτοῦργος, ἀσθενείας καὶ νόσους τῶν προσερχομένων αὐτῇ ἰατρούουσα, καὶ δάιμονας ἐξ ἀνθρώπων ἐλαύνουσα· καὶ ποικίλα πάθη ἀνίατα καθεκάστην θεραπεύουσα. Ἐθεράπευσε δὲ καὶ καρκίνου πάθος, καὶ ἕτερα τεράστιον φρικτὰ πεποίηκε, καὶ εἰς ἔτι φαίνεται ποιούσα, ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμὸς. Οὐ μόνον γὰρ τοῖς ἐν τῷ σπητῇ αὐτῆς τάφῳ προσπίπτουσιν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐγγύς καὶ τοῖς μακρὸν καὶ ἐν θαλάσῃ· καὶ ἐν νήσοις, φθάνει ἐπικληθεῖσα, καὶ τοῖς πέρασι θερμῶς βοηθοῦσα. Ἦς ταῖς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγλαῖς εὐχαῖς ἀξιοθωθήμεν καὶ ἡμεῖς σωτηρίας τυχεῖν· καὶ τῆς. . .

κουχία πιεζομένη, καὶ ὑπὸ στέγῃν εἰσελθεῖν ἐπιθυμοῦσα. Ἐπὶ πέντε οὖν ἔτεσι τοῖς ἀπειροῖς δεινοῖς προσπαλαίτασα, οὐδὲν ἐφθέγγατο ἀγεννὲς, οὔτε μὴν καταλιγώρησε, ῥῆμά τι πρὸς κύριον εἰπεῖν, ἀλλ' ἔτι μᾶλλον πρὸς ἀρετὴν ἐπετείνετο, καὶ πρὸς αὐτὸν ὑψοῦτο καθ' ἐκάστην ἑαυτῇ, δι' ὑπομονῆς ἀνάγουσα· φέρουσα καὶ βρέφος ἐν ταῖς χερσὶν ὅπερ ἐκβλήθεισα εἶχεν ἐγγάστριον. Ἰερεὺς δέ τις ἐκ χωρίου Πρενίκτης, λαχανευομένην ἐν ἀγρῷ ταύτην εὐρών, καὶ τὴ βρέφος βαστάζουσα, ὄρκοις ἐπέθετο τὸ ἑαυτῆς εἰπεῖν ὄνομα· καὶ γνοὺς ἦτις ἦν, ταύτην οἶκαδε φέρον καταέκρυψε, πάσης ἐπιμελείας ἀξιώσας. Τῶν οὖν μεγίστων καὶ τὰ πρῶτα παρὰ Μιχαὴλ τῷ Δούκα φερόντων, αἰφνης ἀρπασάντων τὴν κακοσχολὸν ἐκείνην γυναῖκα, καὶ ἀπαυρισάντων, ἡ πονηρὰ πάντα εἰς φῶς ἦχθη πράξις· καὶ ἐν νῷ γενόμενος ἐνεσίτηθεν (sic) ὁ Μιχαὴλ, τὴν μακαρίαν αὐθις ἠγάγετο· καὶ λοιπὸν ἐπλήσθη χαρᾶς τὰ πάντα, καὶ ἀγαλλιάσεως. Διήγον οὖν ἀμφὶ τὸν βίον, ἐν εἰρήνῃ καὶ ἀγάπῃ τῇ κατὰ Θεὸν, τῆς ἑαυτῶν ἐπιμελουμένοι σωτηρίας· ἀξιώματι δεσποτῶν τιμηθέντες, καὶ παῖδας τεκόντες, καὶ πρὸς ὕψος μεγίστης εὐκλείας ὑπερρθεῖντες καὶ τὴν πρὸς ἀρετὴν ἀμιλλώμενοι καλὴν ἀμφοτέρω ἀμιλλαν. Τὸν μέντοι δεσπότην καὶ σύνευον ἡ λαϊκῶς Θεοδώρα τὰς περικαλλεῖς καὶ εὐαγεῖς ἰδοῦσα συστησάμενον δύο μονὰς, τὴν τῆς Παντανάσσης φημι καὶ τῆς Παναγίας ἐπιτεκνημένης, τῷ μεγαλομάρτυρι καὶ αὐτῇ Γεωργίῳ θεῶν ἀνηγείρει σεμνεῖον, καὶ εἰς γυναικεῖον τοῦτο συνεστήσατο. Τοῦ συνεύου δὲ καὶ δεσπότητος Μιχαὴλ καλῶς καὶ θεοφιλῶς βιώσαντος, καὶ πρὸς μονὰς μεταστάντος τὰς οὐρανίους, τὸ τῶν μοναχῶν καὶ αὐτῆ εὐθὺς περιβάλλεται σχῆμα· καὶ χρόνους ἐπιβιοῦσα, τὴν ναὸν μὲν παντοίως κατεκόσμη καὶ ἀνάθημασι καὶ σκεύεσι καὶ πέπλοις κατεκάλυψε· προσετίθει δὲ καὶ τῷ βίῳ, τοῖς πόνοις ἑαυτὴν ἐγγυμνάζουσα, καὶ τὸν τῶν ἀρετῶν καρπὸν ἐπαύξουσα· ἀγρυπνίας καὶ στάσεσι παννύχους σχολάζουσα, ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις προσομιλοῦσα· τὴ σῶμα νηστείας κατατήκουσα· καὶ πάσαις ταῖς ἀδελφαῖς ἀρραβύμως δουλεύουσα, ἀδικουμένων προῖσταμένη· ὄρφανῶν καὶ χηρῶν ἀντιλαμβανομένη· πτωχοῖς ἐπικουροῦσα· θλιβομένοις παραμυθουμένη· καὶ πᾶσι γενομένη τὰ πάντα, ἐν ταπεινώσει καρδίας.

Ἐπεὶ δὲ καὶ τὴν αὐτῆς προσέγνω τελευτῆν, δάκρυσιν ἠτήσατο τῇ Πανάγῃ Θεομήτορι, καὶ τῷ πάνενδξίῳ μάρτυρι Γεωργίῳ, ἐξχημαῖον αὐτῇ πρὸς Θεὸν δια-

Reliqua desunt in codice, pauca tamen, ut perspicuum est.

Εικόνα 1

Εικόνα 2

Εικόνα 3

Εικόνα 4

Εικόνα 5

Εικόνα 6

Εικόνα 7

Εικόνα 8

Εικόνα 9

Εικόνα 10

Εικόνα 11

Εικόνα 12

Εικόνα 13

Εικόνα 14

Εικόνα 15

Εικόνα 16

Βιβλιογραφία

Α. ΠΗΓΕΣ

Ακροπολίτης, Γ. (1837). *Historia*, εκδ. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae.

Γρηγοράς, Ν. (1929). *Byzantina Historiae*, εκδ. L. Schopen, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae.

Δαμασκηνός, Ι. (1864). *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως*, εκδ. J.P. Migne, Patrologia Graeca 94, 790-1227.

Dukas, M. (1834). *Historia Byzantina*, εκδ. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae.

Ιώβ Μοναχός (1864). *Vita S. Theodora Reginae*, εκδ. J.P. Migne, Patrologia Graeca 127, 904-908.

Παχυμέρης, Γ. (1984). *Relations Historiques*, εκδ. A. Failler (-V. Laurent), Corpus Fontium Historiae Byzantinae 24/2, Paris.

Παχυμέρης Γ. (1835). *De Michaele Palaeologo*, εκδ. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae.

Β. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Ακανθόπουλος, Π.Ι. (2006). *Κώδικας Ιερών Κανόνων και Εκκλησιαστικής Νομοθεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη.

Averoff, M. (1987). «Ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας», *Σκουφάς*, 72-73, 259-283.

Averoff, M. (1987). «Τό Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου», *Σκουφάς*, 70-71, 128-142.

Αρχιμ. Βασιλόπουλος, Χ. (1998). *Ἡ Ἁγία Θεοδώρα, Βασίλισσα τῆς Ἄρτας*, Αθήνα.

Βακαλούδη, Ε. (2001). *Ἡ Μαγεία ὡς κοινωνικό φαινόμενο στο πρῶμο (4^{ος}-7^{ος} αι.) Βυζάντιο*, Αθήνα.

Βαρζός, Κ. (1984). *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Θεσσαλονίκη.

Βασιλόπουλος, Χ. (1974). *Ἡ Ἁγία Θεοδώρα, Βασίλισσα τῆς Ἄρτας*, Αθήνα.

Βασιλοπούλου, Ν. (2016). *Τα βασιλικά συνοικέσια κατά την εποχή τῶν Παλαιολόγων (1258-1453) Πολιτικές προσεγγίσεις*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνῶν, Τμήμα Ἱστορίας-Αρχαιολογίας.

- Beaucamp, J (1993). “Le statut de la femme à Byzance”, *Revue des Études Byzantines* 51, 263-265.
- Beck, H.G. (1980). *Geschichte der Orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*, Göttingen.
- Βλαχοπούλου, Φ. (2002). *Λέων Σγουρός: Ο βίος και η πολιτεία του Βυζαντινού άρχοντα της Β.Α. Πελοποννήσου στις αρχές του 13^{ου} αιώνα*, Αθήνα.
- Βοκοτόπουλος, Π. (1997), « Η τέχνη στην εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου», στο: Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ηπειρος 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 224-237.
- Bon, A. (1957). “Dalle funéraire d’une princesse de Morée (XIIIe siècle)”, *Monuments et mémoires de la fondation Eugène Piot*, 49, 129-139.
- Βρανούσης, Λ. (1990). «Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, ένα σημαντικό κεφάλαιο της ιστορίας μας», *Νέα Εστία*, 128, 1262-1378.
- Βρανούσης, Λ. Ι. (1962). *Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα.
- Brendenkamp, F. (1996). *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242)*, Thessaloniki.
- Browning, R. (1992). *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, (μτφρ. Ν. Κονομής), Αθήνα.
- Βυζάντιος, Σ. (1938³). *Η Αγία Θεοδώρα, Βασίλισσα τῆς Ἄρτης*, Αθήνα.
- Γερολυμάτου, Μ. (2008). *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο*, Αθήνα.
- Γιαννέλος, Κ. (1990). *Τα βυζαντινά μνημεία της Ἄρτας*, Ἄρτα.
- Γιαννούλης, Δ. (2001). *Η Αγία Θεοδώρα*, Ἄρτα.
- Γιαρένης, Η. (2008). «Τα κράτη της Νίκαιας, της Ηπείρου και της Τραπεζούντας έως το 1230. Δράση, αντιπαραθέσεις, αντοχές και συμβιβασμοί», στο: Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος* Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών-Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, 251-268.
- Αρχ. Γοντικάκης, Β. (2006). «Θεσμός και χάρισμα στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Μία αγιορείτικη θεώρηση», στο: *ΣΤ΄ Διαχριστιανικό Συμπόσιο*, Θεσσαλονίκη, 169-180.
- Γουρίδης, Α. (1999). *Διδυμότειχο, μία άγνωστη πρωτεύουσα*, Διδυμότειχο.
- Δένδιας, Μ. (1926). «Ἐλένη Ἀγγελίνα Δούκαινα, Βασίλισσα Σικελίας και Νεαπόλεως», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 1, 219-294.
- Dendias, M. (1953). “Sur les rapports entre les Grecs et les Francs en Orient 1204”, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 23, 371-379.
- Δεσπότης, Κ. (1986). *Οι Άγιοι της Ηπείρου*, Ιωάννινα.

- Failler, A. (1981). “Chronologie et composition dans l’Histoire de Georges Pachumère”, *Revue des Études Byzantines*, 39, 77-103.
- Geanakoplos, D. (1953). “Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia-1259”, *Dumbarton Oaks Papers*, 7, 99-141.
- Γκόφας, Δ.Χ. (1989). *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αθήνα.
- Guiland, R. (1959). “Le Despote”, *Revue des Études Byzantines*, 17, 52-89.
- Guillaume de Pouille (1963). “La geste de Robert Guiscard”, *Revue belge de philologie et d’histoire*, 41, 165-167.
- Hopf, K. (1873). *Chroniques Gréco-Romanes Inédites ou peu connues*, Berlin.
- Hunter, A.W. (1803). *A Systematic and Historical Exposition of Roman Law in the order of a code*, London.
- Αρχ. Κανέλλος, Δ., (1958). *Βίος του Οσίου Ανδρέα του Ερημίτου του εν Καλάνας Ακαρνανίας*. Ι. Μ. Τατάρνης Ευρυτανίας.
- Καραγιαννόπουλος, Ι. (1992). *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη.
- Kazhdan, A. (1991α). “Alexios III Angelos”, στο: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, (A. Kazhdan, ed.), Oxford, 64-65.
- Kazhdan, A. (1991β). “Petraliphas”, στο: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, (A. Kazhdan, ed.), Oxford, 1643.
- Kazhdan, A. (1991γ). “Tornikios”, στο: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, (A. Kazhdan, ed.), Oxford, 2096-2097.
- Κίσσας Σ. (1992). «Οσιος Ανδρέας ο Ερημίτης ο εκ Μονοδένδρου, Ιστορία-λατρεία-τέχνη», στο: Χρυσός Κ. (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Άρτα, 205-237.
- Κορδώσης, Μ.Σ. (1980). «Σχέσεις του Μιχαήλ Αγγέλου Δούκα με την Πελοπόννησο», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 22, 49-57.
- Κουκουλές, Φ. (1948). *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τομ. Α΄. ΙΙ, Αθήνα.
- Κουκουλές, Φ. (1951). *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τομ. Β΄. ΙΙ, Αθήνα.
- Κούτσουρης, Δ. (1994). «Η παρρησία του αγίου και του μάρτυρα», *Εισηγήσεις ΙΓ΄ Συνεδρίου Πατερικής θεολογίας*, Αθήνα, 133-141.
- Κυριάκης, Ε. (1993). *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7^{ος}-10^{ος} αιώνας)*. Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου, Αθήνα.
- Κωνσταντέλος, Δ. (1986), *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, Αθήνα.
- Λάππας, Ν. (2007). *Πολιτική ιστορία του κράτους της Ηπείρου κατά τον 13^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη.

- Lemerle, P. (1943). *Histoire de Byzance*, Paris.
- Leonard, E. (1954). *Les Angerins de Naples*, Paris.
- Longnon, J. (1949). *L'Empire Latin de Constantinople et la principauté de Morée*. London.
- Marwick, M. (ed.) (1970). *Witchcraft and Sorcery: Selected Readings*, London.
- Merendino, E. (1974). "Federico II e Giovanni III Vatatzes", *Byzantino-Sicula*, 2, 1-15.
- Μεργιάλη-Σαχά, Σ. (2005-06). «Το άλλο πρόσωπο της αυτοκρατορικής διπλωματίας: Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας στο ρόλο του πρεσβευτή τον 14^ο και 15^ο αιώνα», *Βυζαντιακά*, 25, 235-259.
- Μεργιάλη-Σαχά, Σ. (2015), «Η διπλωματία την εποχή των Παλαιολόγων», στο: Τ.Κ. Λουγγής - Ε. Kislinger (επιμ.), *Βυζάντιο, ιστορία και πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα*, τ. Β', Αθήνα, 233-246.
- Μεριανός, Γ. (2007). «Ο ρόλος του δώρου στην βυζαντινή διπλωματία», *Τεκμήριον*, 7, 199-221.
- Μηλιαράκης, Α. (1898). *Ιστορία του βασιλείου της Νίκαιας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Αθήνα.
- Μιονι, Ε. (1967). *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti*. τόμ. I, τεύχ. I: Classis I- Classis II, Codd.1-120, Roma.
- Μουστακής, Β. (1973). *Οι βίοι των Αγίων*, Αθήνα.
- Μουστοξύδης, Α. (1843). «Βίος τῆς Ὁσίας Θεοδώρας ὑπὸ τοῦ Ἰώβ», *Ἑλληνομνήμων*, 1, 42-59.
- Nicol, D.M. (1984²). *The Despotate of Epiros 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the Middle Ages*, Cambridge.
- Nicol, D.M. (1966). "The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-1261", στο: *Cambridge Medieval History*, 4, Cambridge, 275-330.
- Nicol, D.M. (1976). "Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the fourth Crusade", στο: *XVe Congrès International d'Études Byzantines: rapports et co-rapports*, 1. Histoire 2. Composition et Mouvement de la Population dans le Monde byzantine, Athènes, 3-33.
- Νικολακάκης, Δ. (2017). «Η διαδικασία αναγνώρισης αγίων κατά την κανονική παράδοση της Ορθοδόξου Εκκλησίας», *Θεολογία*, 88:1, 85-89.
- Νικολάου, Κ. (2005). *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*, Αθήνα.
- Ξενόπουλος, Σ. (1884). *Δοκίμιον Ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης*, Άρτα.

- Obolensky, D. (1964). "The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy", στο: D. Naucno (ed.), *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines (Ochride 10-16 Septembre 1961)*, Belgrade, 45-61.
- Oikonimides, N. (1991). "Diplomacy", στο: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, (A. Kazhdan, ed.), Oxford, 634-635.
- Ostrogorsky, G. (1981). *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, (μτφρ. Ι. Παναγόπουλος), τόμ. Γ', Αθήνα.
- Ορλάνδος, Α. (1936). «Ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτης», *Αρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ελλάδος*, 2, 88-104.
- Ορλάνδος, Α. (1972-73). «Ὁ τάφος τῆς Ἁγίας Θεοδώρας», *Αρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ελλάδος*, 2, 105-115.
- Ορλάνδος, Α. (1972-73). «Τό τέμπλο τῆς Ἁγίας Θεοδώρας Ἄρτης», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 39-40, 476-492.
- Παναγοπούλου, Α.Γ. (2006). *Οι διπλωματικοὶ γάμοι στο Βυζάντιο (6^{ος}-12^{ος} αἰώνας)*, Αθήνα.
- Παπαδοπούλου, Β. (2002). *Ἡ βυζαντινὴ Ἄρτα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς*, Αθήνα.
- Patlagean, E. (1995). "Une sainte souveraine grecque Theodora impératrice d'Épire", *Byzantinoslavica*, 56, 453-460.
- Πατούρας, Σ. (1987). «Ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ στα πλαίσια τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους (4^{ος}-5^{ος} αἰώνας)», *Σύμμεικτα*, 7, 218-219.
- Petrides, S. (1912). "Le moine Job", *Échos d'Orient*, 15, 40-48.
- Πίζγα, Μ. (2014). «Ἡ ομηρεία τῶν διαδόχων τῶν ξένων ηγεμόνων. Μία διπλωματικὴ μέθοδος τῶν Βυζαντινῶν (5^{ος}-10^{ος} αἰώνας)», *Ιστορικὰ θέματα*, 134, 26-30.
- Περάνθης, Ο. (1960). *Ἡ Ἁγία Θεοδώρα, Βασίλισσα τῆς Ἄρτας*, Ἄρτα.
- Περάνθης, Μ. (1987). «Ἡ ἱστορία τῆς Ἄρτας», *Σκουφάς*, 72-73, 248-252.
- Περάνθης, Μ. (1987). «Τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἄρτας», *Σκουφάς*, 70-71, 112-127.
- Πλακογιαννάκης, Κ. (2001). *Ἡ ἐλληνικὴ ἀνατολικὴ αυτοκρατορία τῶν μέσων αἰώνων: Τιμητικοὶ τίτλοι καὶ ἐνεργὰ αξιώματα στο Βυζάντιο, ἐθιμοτυπία, διοίκηση, στρατός, Θεσσαλονίκη*,
- Polemis, D.I. (1968). *The Doukai. A contribution to Byzantine Prosopography*, London.
- Runciman, S. (1958). *The Sicilian Vespers*, Cambridge.
- Runciman, S. (1986). *Μυστράς*, Αθήνα.

- Savvides, A.G.C. (1988). "A Note on the death of Leo Sgouros in A.D. 1208", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 12, 289-295.
- Σαββίδης, Α. (2006). *Ιστορία του Βυζαντίου με αποσπάσματα από πηγές*, Αθήνα.
- Σάθας, Κ. (1865). *Χρονικόν ανέκδοτον τοῦ Γαλαξειδίου*, Αθήναι.
- Σαρδελής, Κ. (1971). «Η Θεοδώρα της Ἄρτας», *Εικονογραφημένη Ιστορία*, 41, 80-85.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, Α. (1991). *Νίκαια και Ἡπειρος τον 13^ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση*, Θεσσαλονίκη.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, Α. (1994), «Στοιχεία του Διεθνούς Εμπορικού και Ναυτικού Δικαίου σε συμφωνίες του 13^{ου} αιώνα », *Βυζαντικά*, 14, 376-392.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, Α. (1997). «Τα Ιόνια νησιά κατά το πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα», στο: Α. Νικηφόρου (επιμ.), *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, τόμ. Β', *Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, Αθήνα, 41-52.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, Α. (2001), «Το αξίωμα του Δεσπότη και τα Δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου», στο: Κ.Ν. Κωνσταντινίδης (επιμ.), *Μεσαιωνική Ἡπειρος. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (Ιωάννινα, 17-19 Σεπτεμβρίου 1999)*, Ιωάννινα, 73-96.
- Stiernon, L. (1959). "Les Origines du Despotat d'Épire", *Revue des Études Byzantines*, 17, 90-126.
- Σύγγελου, Ε. (1996-97). «Γυναικείες παρουσίες στη Βυζαντινή Ἄρτα», *Σκουφάς*, 86-87, 123-131.
- Talbot, A.M. (ed.) (1996). *Holy women of Byzantium-Ten saints' lives in English translation*, Washington, D.C
- Τσάμης, Δ. (2001). *Μητερικόν-Διηγήσεις και βίοι των αγίων μητέρων της ερήμου ασκητριών και οσίων γυναικών της ορθοδόξου εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη.
- Τσιλιγιάννης, Κ.Α. (2012). *Ιστορικά ανέλεκτα*, Ἄρτα.
- Τσουμάνης, Κ. (1993). «Ο βίος της οσίας Θεοδώρας ως πηγή της βυζαντινής Ιστορίας». *Σκουφάς*, 80-81, 268-278.
- Τσούτσινος, Γ. (2001). *Ἀρτινά ιστορικά θέματα*, Ἄρτα.
- Υφαντής, Π.Α. (2017). «Αναγνώριση Αγίων και Αγιοκατάταξη στην Ορθόδοξη Εκκλησία», *Θεολογία*, 94, 95-100.
- Φερούσης, Δ. (1999). *Θεοδώρα Κομνηνή, Βασίλισσα και Μοναχή*, Αθήνα.
- Χρυσός, Ε. (2003). «Ο πόλεμος έσχατη λύση», στο: Αβραμέα Α., Λαΐου Α., Χρυσός Ε. (επιμ.), *Βυζάντιο:κράτος και κοινωνία - Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Ι.Β.Ε.-Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 545-546.

Χρυσός, Ε. (2005). «Η βυζαντινή διπλωματία. Αρχές και μέθοδοι» στο: Σ. Πατούρου-Σπανού (επιμ.), *Διπλωματία και πολιτική-Ιστορική προσέγγιση*, Αθήνα, 57-69.

Zakythinou, D.A. (1932). *Le Despotat grec de Morée*, Paris.

Γ. ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασίου, Δ. (2019), «Αναζητώντας στις ιστορικές πηγές τον βιογράφο της Οσίας Θεοδώρας πολιούχου της Άρτας», στο:

http://maxitisartas.gr/single_page.php?catid&id=11827 [τελευταία επίσκεψη 12-03-2020].

Καλογερόπουλος, Κ. (2004), «Η μαγεία στο Βυζάντιο», στο:

<https://archive.gr/?p=628> [τελευταία επίσκεψη 17.02.2020].